

परमात्मा कसे बनाल !

अनुवादक - पं. दिनेशभाई शहा

परमात्मा कैसे बनाल !

(लेखक : श्री. बाबूलाल जैन)

— अनुवादक —

पं. दिनेशभाई शहा

एम.ए., एल.एल.बी.

— संपादिका —

डॉ. श्रीमती उज्ज्वला दिनेशचंद्र शहा

एम.बी.बी.एस., डी.सी.एच., डी.जी.पी.

— प्रकाशक —

वीतरागवाणीप्रकाशक

१५७/९, निर्मला निवास, सायन (पू.),

मुंबई - ४०० ०२२.

फोन : ०२२-२४०७ ३५८१

तिसरी आवृत्ति :	१६ एप्रिल २०११	१,००० प्रति
दोन आवृत्त्या		२,००० प्रति
		३,००० प्रति

दातार

डॉ. सुहास व डॉ. मोनिका शहा, मुंबई. १३,०००

- आमची प्रकाशने -

(१) जैनतत्त्व परिचय-मराठी, हिन्दी, गुजराती, इंग्लिश	रु. १५/-
(२) कारण कार्य रहस्य-मराठी, हिन्दी, गुजराती, इंग्लिश	रु. १५/-
(३) करणानुयोग परिचय-मराठी, हिन्दी, गुजराती	रु. १५/-
(४) पंचलब्धि-मराठी, हिन्दी, गुजराती	रु. १५/-
(५) भक्तामरस्तोत्र प्रवचन-मराठी	रु. १५/-
(६) सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका जीवकाण्ड एवं अर्थसंदृष्टि-हिन्दी	रु. १२५/-
(७) सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका कर्मकाण्ड एवं अर्थसंदृष्टि-हिन्दी	रु. १५०/-
(८) सम्यग्ज्ञानचन्द्रिका लब्धिसार-क्षपणासार एवं अर्थसंदृष्टि-हिन्दी	रु. १००/-

— प्राप्तिस्थान —

वीतरागवाणीप्रकाशक

१५७/९, निर्मला निवास, सायन (पू.), मुंबई - ४०० ०२२.

फोन : ०२२-२४०७ ३५८१

E-mail : ujwaladinesh@yahoo.com

किंमत : रु. ६/-

प्रकाशकाचे मनोगत

काही महिन्यांपूर्वी, भोपाळ येथील १९७५ साली यात्रेच्या वेळी ओळख झालेला एक गृहस्थ माझ्या घरी दत्त म्हणून येऊन उभा राहिला. अर्थातच आलेल्या अनाहुत पाहुण्याचे योग्य ते आगत-स्वागत झाले. जाताना तो म्हणाला मी पुन्हा आपला पाहुणचार घेणार आहे आणि तो शब्दाला जागला.

सुमारे १५ दिवसांनंतर तो आला, त्याने आपला शब्द खरा केला. एवढे सर्व चव्हाट सांगण्याचे प्रयोजन हे आहे की त्याने जाताना मला 'परमात्मा बननेका विज्ञान' आणि 'स्वानुभव' ही दोन पुस्तके साधर्मि या नात्याने भेट म्हणून दिली. छोटीशीच पुस्तके म्हणून थोडीशी दुर्लक्षिली गेली.

परंतु जेव्हा ती पुस्तके वाचली तेव्हा 'अहो ! ही तर स्वानुभव करण्याची - परमात्मा बनण्याची गुरुकिल्लीच आपल्या हाती गवसली आहे' असा अहोभाव आल्याशिवाय राहिला नाही. दोन्ही पुस्तके वारंवार वाचली आणि मनोमन ही अमोल, अप्रतिम व अलौकिक गोष्ट सर्वाप्रती पोहोचावी अशी इच्छा झाली. वास्तविक ही पुस्तकं हिंदी भाषेत असल्याने ती मराठी भाषिक बांधवांना समजावीत ह्या हेतूने लगेच त्यांचे मराठीत भाषांतर देखील केले. परंतु ती छापणार कोण? याचा विचारदेखील केला नाही.

परंतु काही दिवसांनी आम्ही उभयता पतिपत्नींनी 'वीतरागवाणीप्रकाशक' ही प्रकाशन संस्था सुरु केली व त्याद्वारे स्वखर्चाने 'पत्राद्वारे जैन तत्त्वपरिचय' आणि 'भक्तामरस्तोत्र प्रवचन' ही पुस्तकं छापली. त्या पुस्तकांचे अंतरंग व सुबक व देखणे बहिरंग पाहून चेंबुरचे श्री. अरविंद मोतीलाल दोशी व माटुंग्याचे श्री. देवेन्द्र जे. चांगणी ह्यांनी स्वतःहून आर्थिक मदत केली व त्यामुळे 'परमात्मा कसे बनाल!' व 'स्वानुभव' ही दोन पुस्तके छापता आली.

ही पुस्तके छापण्याची इच्छा असल्याने ह्या पुस्तकांचे लेखक दिल्लीनिवासी श्री. बाबूलाल जैन, कलकत्तावाले ह्यांना परवानगीसाठी पत्र टाकले. त्यांनी नुसतीच परवानगी दिली नाही, तर आपण फार चांगले कार्य करीत आहात म्हणून पुस्तीसुद्धा जोडली व आणखीन एक 'सम्यग्ज्ञान' नावाचे पुस्तकही पाठवले आणि आपणास योग्य वाटत असल्यास तेही मराठीत भाषांतर करून छपावे अशी सदिच्छा व्यक्त केली. त्यांनी जो आशीर्वादात्मक पाठिंबा दिला त्याबद्दल त्यांचा मी व्यक्तिशः अत्यंत ऋणी आहे. साहजिकच आहे, जिनवाणीचा प्रचार - प्रसार होत असताना कोण आडकाठी आणेल? श्री. बाबूलाल जैन ह्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडे आहेत.

कोणतेही चांगले काम करताना सर्वांचे सहकार्य आपोआपच उत्कृष्टपणे लाभते. मूळ किंमत जास्त पडत असूनसुद्धा आणि क्वालिटीमध्ये (पुस्तकाच्या दर्जांमध्ये) कोठेही तडजोड न करता पुस्तके अत्यंत कमी किंमतीत सर्वांना उपलब्ध करून देण्याची वृत्ती पाहून “शेठ पब्लिशर्स” चे श्री. दिपक शेठ व श्री. किरीट शेठ ह्या दोन्ही बंधुंनी अक्षरशः कोणताही नफा न कमविता पुस्तके बनविण्यात आम्हास अत्यंत मोलाची मदत केली. त्यांचेही आभार मानण्यात मला धन्यता वाटते. त्यांच्या येथील श्री. उमेशभाई त्रिवेदींनी देखील तत्परतेने वेळोवेळी मदत केली. तेही आभारास पात्र आहेत.

केवळ ह्या पुस्तकाचेच कव्हर नव्हे तर आत्तापर्यंत छापत आलेल्या चारही पुस्तकांच्या कव्हरांचे ‘आर्टवर्क’ मोठ्या कलात्मकतेने व आत्मियतेने एवढेच नव्हे तर विनामूल्य व वेळेवर श्री. अभिजित शहानी करून दिले. अशात-हेने त्यांचे व त्यांचे पार्टनर श्री. चंदन राज ह्यांचे आभार तर मानावे वाटतात, पण मन संकोचते. कारण ह्या सर्वांकडे पाहता अशा दिवसातही अशा उदार मनोवृत्तीची माणसं अस्तित्वात आहेत हे पाहून सर्वांचे आभार मानून आपण त्यांचा अपमान तर करीत नाही नां? असे वाटते.

ह्या आणि प्रत्येक पुस्तकाच्या ‘प्रूफ रिडींग’ सारख्या किचकट कामामध्ये सौ. उज्ज्वलाने अतोनात परिश्रम घेऊन फार मोठी मोलाची मदत केली आहे. तिने जर हातभार लावला नसता तर ह्या पुस्तकांना कोणते रूप प्राप्त झाले असते ह्याचा विचारही करता येत नाही. कारण पुस्तक बनण्याच्या प्रत्येक बाबतीत तिची अत्यंत मदत झाली आहे.

तसेच दातारांचेही आभार मानून माझे मनोगत पुरे करतो.

— दिनेशभाई शहा

❀ परमात्मा कसे बनाल! ❀

प्रत्येक जीव बीजरुपाने परमात्मा आहे

ह्या जगामध्ये दोन प्रकारची द्रव्ये आहेत, एक चेतन आणि दुसरे अचेतन. चेतन द्रव्ये ती द्रव्ये आहेत की ज्यांच्यामध्ये जाणण्याची शक्ती आहे किंवा जी अनुभव करू शकतात, सुख-दुःखाचे वेदन करू शकतात. ह्या विरुद्ध अचेतन किंवा जड द्रव्ये ती आहेत की ज्यांच्यामध्ये जाणण्याची किंवा अनुभव करण्याची शक्ती नाही आणि जी सुख-दुःखाचे वेदन करू शकत नाहीत. चेतन जातीच्या द्रव्यांमध्ये सर्व जीव सामावले जातात.

बाकीची सर्व द्रव्ये अचेतन जातीमध्ये सामावली जातात. जे काही सर्व जीव आहेत ते सर्व भिन्न आहेत. प्रत्येक जीवाची एक स्वतंत्र वेगळी सत्ता आहे. त्या सर्वांची सुख-दुःखं, जीवन-मरण, अनुभव व वेदना भिन्न-भिन्न आहेत. जाती अपेक्षेने एक असूनसुद्धा व्यक्ती अपेक्षेने सगळे भिन्न-भिन्न आहेत. झाडा झुडपांपासून, किडे-मुंग्या, डास-माशा, पशु-पक्षी, कासव-मासे आणि मनुष्य-नभचर-जलचर-स्थलचर असे सगळे जीव चेतनाशक्तीसहितच आहेत, ह्या सर्वांमध्ये जाणण्याची शक्ती आहे. एवढेच नव्हे तर सूक्ष्म जीवाणू - बॅक्टेरिया, व्हायरस वगैरे जे सर्वत्र आढळतात, त्यांच्यामध्ये सुद्धा ही चेतना शक्ती विद्यमान आहे.

जरी जातीअपेक्षेने सर्व जीव चेतन जातीचे आहेत, मूलभूत गुणांच्या अपेक्षेने जरी सर्वांमध्ये समानता आहे तरीदेखील त्या चेतनाशक्तीच्या किंवा त्या गुणांच्या अभिव्यक्तीमध्ये (प्रकट अवस्थेमध्ये) समानता नाही. बरस, ह्यांच्यामध्ये हाच परस्परांतील फरक आहे. मनुष्यांमध्ये त्या शक्तीची अभिव्यक्ती काही अपेक्षेने जास्त आहे; पशु-पक्ष्यांमध्ये त्यांच्यापेक्षा कमी आहे, माशा-मुंग्या वगैरेमध्ये आणखीन कमी आहे, झाडा-झुडपांमध्ये त्यापेक्षा देखील कमी आहे आणि जीवाणूंमध्ये तर खूपच कमी आहे. एवढी कमतरता आहे की ते आपल्या चेतनाशक्तीला अनुभवूदेखील शकत नाहीत.

एका बाजूला जीवांच्या शक्ती कमी होत होत एवढ्या परिसीमेला पोहोचतात, आणि दुसऱ्या बाजूला वाढत-वाढत त्या मनुष्यामध्ये जेव्हा तो मानवतेच्या परम उत्कर्षाला-महामानव अवस्थेला-अर्थात परमात्म अवस्थेला

प्राप्त करतो - तेव्हा त्या शक्ती परिपूर्णतेच्या शिखरापर्यंत पोहोचू शकतात. अशात-हेने प्रत्येक जीवात्म्यामध्ये परमात्मा बनण्याची उत्कृष्ट शक्यता विद्यमान आहे आणि जीवाणू वगैरे प्रमाणे जवळजवळ जडवत् राहण्याची निकृष्ट शक्यतासुद्धा!

जीवाची परमात्मा-अवस्थेकडील उन्नती किंवा जीवाणू - अवस्थेकडील अवनती दोन्ही ह्याच्या स्वतःच्या पुरुषार्थावर अवलंबून आहेत. ह्याने उन्नतीचा मार्ग निवडावा कि अवनतीचा ह्याचा निर्णय ह्याच्या स्वतःच्या स्वतंत्र निर्णयावर अवलंबून आहे एवढे अवश्य लक्षात ठेवावे की, मनुष्य - अवस्था हा एक खास तळ (मुक्काम) आहे तेथून ह्या जीवाच्या आत्मोन्नतीची यात्रा सुरू करण्याची सोय आहे, वास्तविक पाहता सर्व संज्ञी (मनसहित) पंचेंद्रिय जीव ह्या यात्रेची सुरुवात करू शकतात.

जरी संज्ञी पंचेंद्रिय अवस्थेपासूनच आत्मोन्नतीचा पुरुषार्थ शक्य आहे. तरीदेखील आपल्या सर्व अवस्थांमध्ये हा जीव बीजरूपाने परमात्मा आहे. वडाच्या झाडाच्या बीमध्ये विद्यमान वडाचे झाड बनण्याच्या शक्तीप्रमाणे परमात्मा बनण्याची शक्ती ह्या जीवामध्ये सदैव सामावलेली आहे ती ह्या जीवाला आपल्या पुरुषार्थाद्वारे व्यक्त करावयाची आहे.

वर्तमान काळामध्ये जीव दुःखी आहे

जरी जीवामध्ये परमात्मा बनण्याची उत्कृष्ट शक्यता सामावलेली आहे, तरी वर्तमानकाळामध्ये तर आपणास आढळते की जीव दुःखीच आहे. जगातील प्रत्येक प्राणी सुख इच्छितो आणि त्याचा प्रत्येक प्रयत्न सुखाच्या प्राप्तीसाठीच केलेला असतो, परंतु सुखाच्या खऱ्या सम्यक् स्वरूपाबद्दल अनभिज्ञता - अजाणता - असल्याकारणाने त्याचे प्रयत्नदेखील सम्यक् असत नाहीत, फलस्वरूप त्याला दुःखाशिवाय दुसरे काहीच प्राप्त होत नाही.

ह्या जीवाचे दुःख कसे दूर होईल - ह्यासाठी ज्या विज्ञानाचा आविष्कार झाला, त्याचेच नाव धर्म आहे. जीव दुःखी आहे, ही गोष्ट तर प्रत्यक्ष सिद्धच आहे. आपणा सर्वांचा अनुभव ह्या गोष्टीची साक्ष देत आहे की आपण दुःखी आहोत. आपण दुःखी का आहोत? दुःख दूर करण्याचा उपाय काय आहे? ह्या गोष्टींबद्दल विचार करावयाचा आहे.

दुःखाचे कारण : राग-द्वेष

प्रत्येक जीवामध्ये क्रोध-मान-माया-लोभ अथवा राग-द्वेष आढळतात. ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहण्यात येते की, ज्या व्यक्तीमध्ये क्रोध-मान-माया-लोभाची अधिकता असते तो स्वतःच दुःखी असतो व इतर लोकांना देखील

तो चांगला वाटत नाही. क्रोधी-रागीट-वडिलांपासून त्याचा मुलगादेखील दूर राहू इच्छितो. ज्या माणसामध्ये क्रोध जास्त असतो तो एखाद्याची हत्यादेखील करू शकतो. ज्याच्यामध्ये मान जास्त आहे तो आपल्यासमोर दुसऱ्या कोणाची गणनादेखील करीत नाही. मायेच्या अधिकतेमुळे पुत्र आपल्या माता-पित्यांना देखील फसवितो; लोभाच्या आधिक्यामध्ये मनुष्य कोणकोणते अनाचार करीत नाही?

ह्या सर्वांवरून असे लक्षात येते की, ज्यांच्याजवळ हे क्रोधादी कषाय अथवा राग-द्वेष अधिक प्रमाणांमध्ये आहेत ते दुःखी आहेत. तीव्र कषाय/राग द्वेषाच्या विद्यमानतेमध्ये त्यांची जी काही कार्ये होतात, ती न केवळ पापरूपच असतात तर ती दुसऱ्यांना दुःखदायी सुद्धा असतात. पुनश्च असे देखील नाही की केवळ तीव्र रागच दुःखरूप आहेत, परमार्थाने तर मंद राग देखील दुःखरूपच आहेत. परंतु तीव्र रागाच्या तुलनेमध्ये जगामध्ये त्यांना दुःख न म्हणता सुख म्हटले जाते.

सुखाची दिशा : राग-द्वेषाचा अभाव

ज्या एखाद्या व्यक्तीचे राग-द्वेष काहीसे कमी होतात त्याला आपण चांगला भला माणूस म्हणतो. तो चुकीचे / वाईट काम करीत नाही, आणि इतरांना उपयोगी/ कार्य साध्य होण्यास मदत करणाराच सिद्ध होतो, बाधक नव्हे! जर एखाद्या व्यक्तीमध्ये ह्या राग-द्वेषाची कमतरता अधिक प्रमाणात झाली तर लोक त्याला सज्जन म्हणतात अशी व्यक्ती न्यायपूर्वक आचरण करते, सत्य बोलते, दुसऱ्यांची रक्षा, मदत, सेवा वगैरे करते आणि ती व्यक्ती शांत-परिणामी असते. त्याच्या जीवनात सुगंध दरवळतो आणि ज्या व्यक्तीमध्ये राग-द्वेषाची कमतरता अजूनही अधिक असेल तर तो साधू म्हणविला जातो.

केवळ साधूच्या वेषामुळे कोणी साधू होत नाही, वेष तर बाह्य गोष्ट आहे. अंतरंगामधील राग-द्वेषाच्या बहुतांशी अभावामध्येच त्याचा आत्मा साधू बनतो. अशा आत्म्याच्या शांतीचे काय वर्णन करावे? त्याचे जीवन फुलाप्रमाणे असते - न केवळ स्वतः सुगंधमय असते तर दुसऱ्यांनासुद्धा ते सुगंधित करते व ज्या आत्म्यामध्ये राग-द्वेषाचा सर्वथा अभाव होऊन जातो, त्याची शांती, त्याचा आनंद समस्त मर्यादांचे उल्लंघन करून अनंत होऊन जातो. तो आत्मा आपल्या स्वाभाविक पूर्णत्वाला प्राप्त करून घेतो अर्थात परमात्मा होऊन जातो.

राग-द्वेषाचा पूर्णपणे अभाव होऊन जाणे काही असंभव गोष्ट नाही. कारण हे राग-द्वेष एखाद्याचे जास्त आहेत, एखाद्याचे कमी आहेत, एखाद्याचे आणखीनच कमी आहेत, तर एखादा असा देखील असू शकतो की ज्याला हे बिलकुलच नसावेत. दुसऱ्या प्रकारे जेव्हा ते अधिकापेक्षा न्यून - न्यूनतर होऊ शकतात, तर ह्यांची न्यूनतमता किंवा ह्यांचा सर्वथा अभाव देखील अवश्य होऊ शकतो.

राग-द्वेषाचे प्रमाण आणि दुःख ह्या दोहोंमध्ये सरळ संबंध आहे. ज्यांचे राग-द्वेष जास्त आहेत, ते स्वतःच सदैव दुःखी आहेत. बाह्य सामुग्री अनुकूल असूनदेखील ते महादुःखीच आहेत. बाह्य-अनुकूलता तर देव, राजे-महाराजे, चक्रवर्ती, सम्राट वगैरेंजवळ खूप असते. परंतु आत्मिक सुख असत नाही. शारीरिक अनुकूलतेचे कारण तर पुण्य कर्माचा उदय आहे. परंतु आत्मिक सुखाचे कारण राग-द्वेषाचा अभाव आहे. म्हणून ज्यांना राग-द्वेषाची कमतरता होत जाते ते बाह्य अनुकूलतेशिवाय देखील सुखी असतात.

खऱ्या साधूजवळ कोणतीही बाह्यसामुग्री नसतानादेखील ते महासुखी आहेत. का? कारण त्यांच्यामध्ये राग-द्वेषाची हीनता झाली आणि त्याची जागा सत्य, क्षमा, विनय, सरळपणा, निर्लोभ, संतोष, ब्रह्मचर्य वगैरे स्वाभाविक गुणांनी घेतली आहे. फलस्वरूप साधू बाह्य अनुकूलतेशिवायच सुखी असतो. ह्यावरून हे लक्षात येते की, जीव स्वतःच्या राग-द्वेषामुळेच दुःखी आहे, न की बाह्य परिस्थितीच्या कारणाने! आपण आजतागायत सुख प्राप्ती करिता बाह्य अनुकूलता प्राप्त करण्याकरिता उपाय तर निरंतर केले आणि त्या अनुकूलतेच्या प्राप्तीसाठी पुण्य उपार्जनाचे उपायदेखील अवलंबिले, परंतु राग-द्वेषाच्या त्यागाचा - नाशाचा - उपाय कधीही केला नाही.

म्हणून पुण्योदयाच्या फलस्वरूप कदाचित बाह्य अनुकूलतादेखील आपणास मिळाली, तरीदेखील आपण सुखी होऊ शकलो नाही. कारण सुखप्राप्तीचा खरा उपाय तर आपण कधी जाणलाच नाही. म्हणून जेव्हा उपायच जाणला नाही तेव्हा योग्य प्रयत्न करण्याचा तर प्रश्नच उद्भवत नाही. जर खरा उपाय जाणून तदनुरूप प्रयत्न केला असता - राग-द्वेषाच्या अभावाचा पुरुषार्थ केला असता तर जेवढ्या अंशी ह्याचा अभाव झाला असता, तेवढ्या अंशामध्ये हा आत्मा सुखी झाला असता.

ह्या विचार मंथनातून हा निष्कर्ष निघाला की राग-द्वेषच दुःख आहे व ह्यांचा अभावच सुख आहे आणि ह्याचा सर्वथा अभाव परम सुख आहे. म्हणजेच आपण असे म्हणू शकतो की,

जीवात्मा वजा राग-द्वेष = परमात्मा

किंवा - जीवात्मा वजा विषयकषाय = परमात्मा

धर्म, अधर्म, पुण्य आणि पाप

राग-द्वेषाच्या अभावाचा उपाय धर्म-मार्ग आहे, राग-द्वेषांचा अभाव जेवढ्या प्रमाणात (अंशात) होतो तेवढा धर्म आहे आणि त्यांचा पूर्णतः अभाव होणेच धर्माची पूर्णता आहे. राग-द्वेष होणे अधर्म आहे व त्याचे दोन भेद आहेत - एक पाप आणि दुसरा पुण्य. द्वेष तर तीव्र असो किंवा मंद, सर्व प्रकारे अशुभ किंवा पापच आहे; रागाची तीव्रता पाप आहे आणि मंदता शुभ किंवा पुण्य आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे तर राग-द्वेषाचा अभिप्राय ठेवून काहीही करणे, तीव्र राग-द्वेषाचा सद्भाव असल्याकारणाने ते पापकार्यच आहे. वास्तविक राग-द्वेषाच्या अभावाच्या अभिप्रायाने केली गेलेली प्रवृत्ती मंद रागाचा सद्भाव असल्याने पुण्य कार्य आहे.

राग-द्वेषांच्या तीव्रतेमध्ये जी काही कामे होतात, ती सर्व पापरूप असतात. उदा. हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील, आसक्ती, अन्याय, अभक्ष्य-सेवन इत्यादी. राग-द्वेषांच्या मंदतेमध्ये जी कामे होतात ती आहेत अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रम्हचर्य, अनासक्ती, न्यायपूर्वक प्रवृत्ती वगैरे; वास्तविक हे शुभरूप आहेत म्हणून पुण्यबंधाची कारणं आहेत आणि राग-द्वेषांच्या अभावामध्ये तर प्रवृत्तीचा अभाव आहे, म्हणून जीवाची दोन्ही प्रकारची कार्ये न होता तो फक्त वीतरागच राहतो.

धर्माच्या व्याख्या भिन्न-भिन्न परंतु केंद्रबिंदू एक : राग-द्वेषाचा अभाव

धर्माच्या चार मूळ व्याख्या आहेत (१) सम्यग्दर्शन - ज्ञान - चारित्र्याचे ऐक्य धर्म आहे. (२) वस्तुस्वभाव धर्म आहे. येथे आत्मस्वभावाबद्दल सांगणे आहे म्हणून आत्मस्वभाव धर्म आहे. (३) उत्तमक्षमादिक दशलक्षण धर्म आहे. (४) अहिंसा परम धर्म आहे. नीट सखोल विचार केल्याने आपणास लक्षात येते की, ह्या चारही व्याख्या राग-द्वेषांच्या अभावावर अर्थात वीतरागतेवरच लक्ष केंद्रित करतात.

राग-द्वेष आत्म्याची अशुद्धता आहे; त्या अशुद्धतेला आपला विकार जाणून त्याचा अभाव करण्याचा निर्णय घेणे - हेच सम्यग्दर्शन आहे. त्या अशुद्धतेच्या अभावाचा उपाय म्हणजे राग-द्वेषाहून भिन्न आपल्या चैतन्य स्वभावाला आपल्या रूपाने अनुभव करणे - हे सम्यग्ज्ञान आणि आपल्या चैतन्य स्वभावामध्ये स्थिरता हे सम्यक्चारित्र आहे. जेवढी स्वभावामध्ये स्थिरता, तेवढा राग-द्वेषांचा अभाव व तेवढाच धर्म आहे. पूर्णपणाने स्थिर

झाल्याने समस्त राग-द्वेषांचा अभाव ही सम्यक्चारित्र्याची पूर्णता आहे, धर्माची पूर्णता आहे हीच वीतरागता आहे व आत्मस्वभावदेखील हाच आहे.

क्रोध कषायाचा अभाव क्षमा आहे, मान कषायाचा अभाव मार्दव आहे, माया कषायाचा अभाव आर्जव आहे आणि लोभ कषायाचा अभाव शौच आहे, वगैरे धर्माच्या दहा लक्षणांद्वारे देखील कषायांच्या अथवा राग-द्वेषांच्या अभावालाच दाखविले गेले आहे.

आत्मस्वभावाचा घात होत असल्याने राग-द्वेष उत्पन्न होणे हीच हिंसा आहे, कारण राग-द्वेष आत्म्याच्या वीतराग स्वभावाचे घातक आहेत. त्या राग-द्वेषाच्या अभावामध्ये आत्मस्वभावाचा घात होत नाही म्हणून अहिंसा आहे. एखाद्या जीवाचा घात तर फक्त बाह्य हिंसा आहे, जी अंतरंगामध्ये राग-द्वेषाच्या सद्भावामध्ये होते - राग-द्वेषाच्या तीव्रतेमध्ये अयत्नाचारा (प्रयत्न न केल्या) मुळे-बेसावधतेमुळे-प्रमाद-रूप ज्या प्रवृत्ती होतात त्या प्रमादाच्या फलस्वरूप बाह्यामध्ये एखादा जीव मरो अथवा न मरो, जेथे प्रमाद-रूप प्रवृत्ती आहे तेथे हिंसा अवश्य आहे. मूळ-रोग तर राग-द्वेष हा आहे, बाह्य आचरण तर त्याचे फळ आहे. रोग बरा झाल्याने त्याचे फळ तर आपोआप नाहीसे होते. म्हणून हाच निष्कर्ष निघतो की, राग-द्वेष उत्पन्न होणेच हिंसा आहे आणि राग-द्वेष उत्पन्न न होणेच अहिंसा आहे आणि तोच धर्म आहे.

राग-द्वेषाच्या उत्पत्तीचे मूळ कारण : शरीराचा निज-रूप अनुभव

येथे हा प्रश्न उपस्थित होणे सहाजिक आहे की, राग-द्वेषाच्या उत्पत्तीचे मूळ कारण काय आहे? ते का उत्पन्न होतात? विचार केला असता आपणास आढळून येते की, राग-द्वेषाच्या उत्पत्तीचा मूळ आधार आहे, ह्या जीवाची अनादिकालाची मिथ्या मान्यता की, 'मी शरीर आहे.' हा जीव स्वतः चैतन्य असूनदेखील, स्वतःच जाणणारा असूनदेखील, स्वतःला चैतन्यस्वरूप न जाणतां - शरीररूप जाणत आहे. शरीरामध्ये व स्वतःमध्ये एकत्व पाहतो - मानतो तर शरीराशी संबंध असणाऱ्या सर्व वस्तूंमध्ये ह्याचा आपलेपणा प्रस्थापित होतो. शरीराच्या अनुकूल सामुग्रीमध्ये राग उत्पन्न होतो आणि प्रतिकूल सामुग्रीमध्ये द्वेष! शरीरामध्ये तर एकत्व बुद्धी आहे, त्याशिवाय ह्याच्यामध्ये जे शुभ-अशुभ विकारी भाव उत्पन्न होत आहेत. त्यांनादेखील हा आपलेच मानतो.

शरीर आणि शरीरासंबंधी पदार्थांना निजरूप मानल्याने ह्याच्यामध्ये सर्वांबद्दल अहंपणा अथवा अहंकार निर्माण होतो. अहंकार दुखावला गेल्याने

क्रोध होतो. अहंकाराची पुष्टी करण्याकरिता 'परा'चा म्हणजेच दुसऱ्या जड आणि चेतन पदार्थाचा संग्रह करू इच्छितो तेव्हा लोभ निर्माण होतो आणि अनुकूल उपाय न सापडल्याने मायाचाररूप प्रवृत्ती करतो. अशाप्रकारे कषाय अथवा राग-द्वेषाचे मूळ कारण शरीराला आपले मानणे आहे, कर्मजनित अवस्थेमध्ये आपलेपणा मानणे आहे. आता आणखी पुढचा विचार करू या - वास्तविक हा शुभ-अशुभ भावांना अर्थात राग-द्वेषांना निजरूपच पहात असल्याने, त्यांना तो निजस्वभावच मानतो. ह्या कारणास्तव त्याचा अभाव करण्याबाबत विचार देखील करू शकत नाही.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, राग-द्वेष रूपी वृक्षाचे मूळ तर आहे ह्या जीवाची ही मान्यता की, 'मी शरीर आहे' आणि ह्या वृक्षाला सिंचन करीत आहे ही धारणा की, 'राग-द्वेष करणे हा माझा स्वभाव आहे.' शरीर आणि राग-द्वेषामधील ह्या एकत्वाच्या मिथ्या मान्यता तेव्हाच संपुष्टात येऊ शकतात की, जेव्हा हा जीव स्वतःला ओळखेल आणि असे जाणेल की, मी शरीर नाही, शुभ-अशुभ भाव किंवा राग-द्वेष देखील मी नाही हे माझे स्वभावरूप नाहीत, मी तर ह्या सर्वांहून भिन्न ज्ञानाचा धनी (स्वामी) एकमात्र चैतन्य तत्व आहे.

सुखाचे मूळ कारण : आपल्या स्वतःचा निजरूप अनुभव

जेव्हा आपण स्वतःला शरीररूप अनुभव करतो, तेव्हा सर्व प्रकारच्या आकुलता आपणास घेराव घालतात. नाना प्रकारचे विकल्प उत्पन्न होतात - एवढी तर गोष्ट आपणा सर्वांद्वारे अनुभवलेली आहे, कारण स्वतःला शरीररूप तर आपण सदैव मानतच आलो आहोत. ह्या विरुद्ध जेव्हा आपण आपल्याला निजरूप - चैतन्यरूप - अनुभव करतो तेव्हा कोणतीही आकुलता रहात नाही. कारण जे ज्ञानस्वभावी चैतन्य आहे त्याचा तर न कधी जन्म होतो आणि न कधी मरण! त्याच्या अनंत गुणांमध्ये तर न कधी उणीव-कमतरता होणार आहे आणि न कोटून बाहेरून काही येऊन त्यामध्ये काही मिसळणारे आहे. म्हणून न तर काही बिघडण्याची किंवा नुकसान होण्याची भीती असू शकते आणि न काही येण्याचा अथवा मिसळण्याचा लोभ.

वास्तविक सर्व आत्मे अशाप्रकारचे ज्ञानस्वभावी आहेत म्हणून त्यांच्यामध्ये न परस्पर तुलनेचा एखादा प्रश्न उभा राहू शकतो आणि न कोणत्या प्रकारची ईर्ष्या अथवा अभिमान उत्पन्न होण्याचा प्रसंग उद्भवू शकतो. अशाप्रकारे स्वतःला चैतन्यस्वरूप अनुभव केल्याने कोणत्याही प्रकारचा कषाय उत्पन्न होण्याचे, राग-द्वेष होण्याचे, कोणतेही कारण

उरणार नाही. दुःखाचे मूळ कारण राग-द्वेष, शरीरामध्ये अर्थात 'परा'मध्ये आपलेपणा मानण्याने उत्पन्न होतात आणि स्व आत्म्याला निजरूप अनुभव केल्याने नष्ट होतात. हा नियम गणितातील 'दोन अधिक दोन बरोबर चार' ह्या समीकरणाप्रमाणे अगदी स्पष्ट आहे, ह्यामध्ये संशयाला अथवा शंकेला कोठेही जागा नाही.

आतापर्यंतच्या चर्चेचा सारांश असा निघतो की दोन गोष्टी जाणणे जरूरीचे आहे. एक तर ही की, दुःख राग-द्वेषामुळे आहे, परपदार्थांमुळे नाही आणि दुसरी ही की, आपल्या चैतन्याला ओळखल्याशिवाय शरीरामधील आपलेपणा नष्ट होत नाही, शरीरामधील एकत्वबुद्धी नाहीशी झाल्याशिवाय राग-द्वेष नाहीसे होऊ शकत नाहीत, आणि राग-द्वेष नाहिसे झाल्याशिवाय हा जीव कधीही सुखी होऊ शकत नाही. ह्या जीवाला एकच रोग आहे, "राग आणि द्वेष"; आणि सर्व जीवांकरिता-भले ना ते कोणालाही मानणारे असोत-औषधदेखील एकच आहे, शरीर आणि कर्मफलापासून भिन्न आपल्याला चैतन्यरूप अनुभव करणे की ज्यायोगे राग-द्वेषांचा अभाव होईल.

जगामध्ये देखील पाहण्यात येते की, ज्या लोकांना अथवा ज्या वस्तुंना आपण आपले मानत नाही, जाणत नाही, त्यांच्या लाभ-नुकसानीचे जीवन-मरणाचे ज्ञान झाल्याने आपणास कोणते सुख-दुःख होत नाही. तेथे वास्तविक आपल्याला आपल्या वस्तुची ओळख आहे, म्हणून त्या वस्तु पररूप दिसून येतात आपल्या नव्हे. अशाप्रकारे जर शरीरादीहून भिन्न निज आत्म्याचे ज्ञान आपणास त्याचप्रकारे झाले असते तर शरीरादीदेखील पररूप दिसू लागले असते, तेव्हा त्यांच्यामध्येदेखील सुख-दुःख, राग-द्वेष, झाले नसते. जेव्हा शरीरादीच पररूप दिसू लागतात तेव्हा शरीराशी संबंध असलेले अन्य पदार्थ स्त्री-पुत्र वगैरे अथवा धनसंपत्ती वगैरे तर आपोआपच पर होतील, म्हणून त्यांच्या संयोग-वियोगामध्ये हर्ष-विषाद होण्याचा प्रश्नच उभा राहिला नसता.

राग-द्वेषाचा अभावच वास्तविक सुख आहे. राग-द्वेषाचा अभाव कसा होईल? त्याच्या अभावाकरिता निज चैतन्याला कशाप्रकारे ओळखावे? ह्या बाबतीत आता विस्ताराने विचार करावयाचा आहे.

वस्तु-तत्त्वाचा निर्णय

आत्मविज्ञान

जर नकारात्मक पद्धतीने सांगितले तर राग-द्वेषाचा अभाव आणि होकारात्मक पद्धतीने म्हटले तर परम सुख अर्थात आत्मिक सुखाची

उपलब्धी हाच साक्षात धर्म आहे. साधनेच्या दृष्टिकोनातून राग-द्वेषाच्या अभावाच्या उपायाला-विज्ञानाला देखील धर्म म्हटले जाते. भगवान महावीराने स्वतःमध्ये राग-द्वेषाचा समूळ नाश करून परम सुखाला प्राप्त केले आणि ह्या आत्म-विज्ञानाला संसारातील सर्व जीवांना ते हितकर आहे असे सांगितले. संसारी जीव अशुद्ध आहे आणि राग-द्वेषच त्याची अशुद्धता आहे.

तो केव्हापासून अशुद्ध आहे? जर सुरुवातीला शुद्ध होता तर अशुद्ध का आणि कसा झाला? ह्या प्रश्नांचे समाधान (उत्तर) असे आहे की, ज्याप्रमाणे खाणीतून काढलेले सोने पाषाणासकटच निघते. सुरुवातीला कधी शुद्ध होते आणि नंतर अशुद्ध झाले असावे असे असत नाही, परंतु असे आहे की ते सदैव अशुद्धच होते, शुद्ध होण्याची योग्यता देखील त्याच्यामध्ये सदैव विद्यमान होती आणि धातु-विज्ञानाच्या एका विशिष्ट पद्धतीद्वारे ते शुद्ध केले जाऊ शकते. अगदी अशाच तऱ्हेची परिस्थिती संसारी जीवाची देखील आहे. तो देखील अनादिकाळापासून अशुद्ध आहे आणि शुद्ध होण्याची योग्यता देखील त्याच्यामध्ये सदैवच सामावलेली आहे. ह्याच्या शुद्धीकरणाकरिता देखील एक विशिष्ट उपाय आहे, त्यालाच वर आत्मविज्ञान म्हटले गेले आहे.

परंतु दृष्टांत आणि सिद्धांतामध्ये जेथे एवढे साम्य आहे तेथेच ह्यामध्ये एक फार मोठा महत्वाचा फरक देखील आहे, कारण दृष्टांत नेहमी आंशिक रुपानेच सिद्धांतामध्ये घटित होत असतो. पूर्णपणे नव्हे. त्या फरकाला समजणेदेखील आवश्यक आहे. खाणीतील सोने तर एक जड पदार्थ आहे, त्याला शुद्ध करण्याकरिता तर दुसरा कोणीतरी धातुकर्मी पाहिजे. परंतु जीव तर चेतन आहे, स्वतः सामर्थ्यवान आहे. आपल्या अशुद्धतेचे खरे कारण जाणून त्याच्या अभावाचा योग्य उपाय करून ह्याला स्वतःला शुद्ध करावयाचे आहे. त्याला शुद्ध करण्याची जबाबदारी न तर दुसऱ्या कोणाची आहे आणि न दुसऱ्या कोणामध्ये ह्याला शुद्ध करण्याचे सामर्थ्यदेखील आहे.

जे आत्मे अशुद्धपणाच्या रोगापासून स्वतःला मुक्त करू शकले आहेत तेच आपणास त्या मार्गाची, त्या विज्ञानाची फक्त माहिती देऊ शकतात आणि त्यांना पाहून आपणा स्वतःमध्ये त्यांच्याप्रमाणे होण्याचा उत्साह निर्माण करू शकतात; हा पुरुषार्थ तर आपणास स्वतःलाच करावा लागणार आहे. भगवान महावीराने स्वतःला शुद्ध करून सर्व जीवांना संबोधन करीत म्हटले आहे की, हे जीवांनो! आपण देखील माझ्याप्रमाणे स्वतःला शुद्धात्मा बनवू शकता.

जीवाचा कर्म व शरीराशी संबंध आणि पुनर्जन्म

जरी हा जीव ज्ञान-दर्शन स्वभाववाला आहे तरी अशुद्ध अवस्थेमध्ये ह्याच्याबरोबर कर्माचा संबंध आहे. त्या कर्मसंबंधामुळे ह्याला बाह्यामध्ये तर शरीराची प्राप्ती आहे आणि अंतरंगामध्ये राग-द्वेषरूप विकारी भावांची प्राप्ती आहे. हा स्वतःला न जाणता मी कोण आहे? माझे काय स्वरूप आहे? वगैरेच्या जाणीवेपासून दूर ह्या शरीर-मन-वचनालाच आत्मा मानत आहे. क्रोधादी भावांनाच आपला स्वभाव मानत आहे. जे शरीर मिळते त्या शरीररूपच स्वतःला मानतो. शरीराच्या उत्पत्तीमध्ये आपल्या स्वतःची उत्पत्ती, शरीराच्या नाशामध्ये आपला नाश, शरीरामध्ये रोग झाल्याने स्वतःला रोगी मानतो, व शरीर निरोगी असेल तर स्वतःला निरोगी मानतो. परंतु वस्तुस्वरूप ह्यापेक्षा वेगळे (विपरीत) आहे. जीवात्म्याचे अस्तित्व वेगळे आहे, शरीराचे अस्तित्व वेगळे आहे; शरीराचा नाश झाल्यानेसुद्धा आत्म्याचा नाश होत नाही.

जीवात्म्याचा पुनर्जन्म आहे. प्रत्येक आत्मा ज्या ज्या प्रकारचे परिणाम किंवा भाव करतो, त्यांच्याप्रमाणे चांगल्या-वाईट गतीला प्राप्त होतो. ज्या जीवांचे परिणाम सरळ आहेत, माया आणि पाखंडपणारहित आहे, ते देवगतीला प्राप्त करतात. ज्यांचे मायायुक्त परिणाम आहेत, बोलतात काही वेगळे आणि करतात काही वेगळे ते पशु-पक्षी वगैरे बनतात. जे अल्प आरंभी आणि अपेक्षाकृत संतोषी जीव आहेत, ते मनुष्य बनतात आणि ज्यांची खूप आरंभाची आणि अति परिग्रहाची लालसा असते, ते नारकी होतात.

गतिप्रमाणेच वातावरण वगैरेची प्राप्तीदेखील जीवाच्या पूर्वी केलेल्या परिणामांनुसारच बनत असते. एखादा श्रीमंत कुटुंबामध्ये जन्मतो तर एखादा गरीबाच्या घरी, एखादा गरीब घरामध्ये जन्मूनदेखील श्रीमंत कुटुंबामध्ये जातो. एखाद्याला थोडेसे परिश्रम करूनसुद्धा सर्व साधन-सामुग्री चटकन उपलब्ध होते आणि एखाद्याला खूप प्रयत्न करूनसुद्धा प्राप्त होत नाही. ह्या सर्व गोष्टींवरून कर्माच्या विचित्रतेची कल्पना येते.

जीव ज्या प्रकारचे बरे-वाईट परिणाम करतो, त्यानुसारच त्याला कर्म-संबंध होतो आणि कर्माच्या माध्यमातून तसेच फळ कालांतराने त्याला प्राप्त होते. दोष कर्माचा नसून आपलाच आहे. कर्म तर केवळ माध्यम आहे. हा जीव जे बी पेरतो तसेच त्याला फळ प्राप्त होते.

जरी ह्या जीवाच्या कर्मांच्या संयोगाने वरील प्रकारच्या वेगवेगळ्या आणि विचित्र अवस्था होत राहतात, तरी ह्याचा मूळ स्वभाव ह्या सर्व परिवर्तनांपासून-विकारांपासून वेगळा राहण्याचा आहे. त्या चैतन्याला, आपल्या मौलिक (अमूल्य) स्वभावाला आपण कसे ओळखावे? ह्या करिता आपणास वस्तुस्वरूपाला थोड्या सखोलतेने समजले पाहिजे.

वस्तु : सामान्य-विशेषात्मक

प्रत्येक वस्तु मग भले ती चेतन असो अथवा अचेतन, सामान्य-विशेषात्मक आहे. 'सामान्य' आणि 'विशेष' हे दोन्ही वस्तुचे गुणधर्म आहेत. अथवा असे देखील आपण म्हणू शकतो की,

वस्तु = सामान्य + विशेष.

'सामान्य'पणा वस्तूचे ते मौलिक वैशिष्ट्य आहे की जे कधीही बदलत नाही. परंतु वस्तुची ज्या समयी जी अवस्था असते तीच त्याचा 'विशेष' आहे. वस्तुच्या अवस्था बदलत असतात. समजा की सोन्याचा एक मुकुट होता, मग त्याला मोडून हार बनविला, काही काळानंतर हार मोडून बांगड्या बनविल्या - अवस्था तर बदलल्या, परंतु सोने सोनेरूपाने कायम राहिले. ह्या उदाहरणामध्ये मुकुट, हार, बांगड्या वगैरे विशेष तर आहेत परंतु सोनेपणा (सुवर्णत्व) सामान्य आहे. अवस्था तर नाशवान आहेत. परंतु वस्तुचा मौलिकपणा किंवा वस्तुस्वभाव अविनाशी आहे, शाश्वत आहे, ध्रुव आहे.

अशाप्रकारे एक बालक, किशोर अवस्थेला प्राप्त होतो, मग कालक्रमानुसार किशोरापासून तरुण - तारुण्यापासून प्रौढ आणि प्रौढत्वापासून वृद्ध होतो. बालकपणा, किशोरपणा वगैरे अवस्था तर बदलत आहेत, परंतु मनुष्य मनुष्यरूपाने कायम आहे. अवस्था किंवा विशेषांचे परिवर्तन होत असतानादेखील त्या सर्व विशेषांमध्ये मनुष्यत्व - सामान्य (पणा) जसाच्या तसा राहिलेला आहे. हीच गोष्ट पौद्गलिक वस्तुंच्या बाबतीतही आहे - उदा. दुधाला विरजन घालून दही बनविले, दही घुसळून लोणी आणि लोणी गरम करून तूप बनविले. येथे दूध, दही वगैरे सर्व अवस्थांमध्ये गोरसपणा एकरूपाने विद्यमान आहे. किंवा जसे पुद्गलाची वृक्ष-स्कंधरूप एक अवस्था होती, तो वृक्ष कापला तर लाकुडफाटारूप अवस्थेमध्ये परिणती झाली, नंतर ती लाकडे जळून कोळसा झाला व मग तो कोळसा देखील हळू हळू राखेमध्ये बदलला परंतु पुद्गल पदार्थ पुद्गल रूपानेच अजूनही कायम आहे.

आता चेतन पदार्थाचे अजून एक उदाहरण घेऊ. एक मनुष्य मरुन देव झाला, तो देव संक्लेश (तीव्र) भाव करुन मेला तर पशु झाला, पशुपासून पुन्हा मनुष्य पर्याय प्राप्त केली. अवस्था तर बदलल्या परंतु जीवात्मा तोच तो राहिला. अशा प्रकारे आत्म्याचे द्वेष-रूप भाव झाले, पुन्हा द्वेषाचा अभाव होऊन राग-रूप भाव झाले, पुन्हा रागाचादेखील अभाव होऊन वीतरागतारूप परिणती झाली. हे सर्व परिवर्तन - परिणती होऊन सुद्धा आत्मा आपल्या आत्मरूपानेच कायम आहे. वस्तुमध्ये अशी परिवर्तनं सतत होत असतात. परिणमन करणे वस्तुचा स्वभाव आहे. प्रत्येक पौद्गलिक वस्तु नव्यापासून जुनी होत असते आणि हा बदल त्यामध्ये प्रत्येक क्षणामध्ये होत असतो. एखादे पुस्तक ज्याची पाने तीस चाळीस वर्षांतच पिवळी पडतात, कागद जीर्ण होतो, तेव्हा असे नाही की तो बदल त्यामध्ये चाळीस वर्षांनंतर आला आहे. तो कागद तर प्रत्येक समयाला पिवळा झाला आहे, जीर्ण झाला आहे.

एखादा बालक अचानक तरुण होत नाही, किंवा एखादा तरुण अचानक वृद्ध होत नाही परंतु तो प्रत्येक समयाला वृद्ध होत आहे. परंतु सूक्ष्म परिवर्तन, प्रत्येक क्षणाला होणारा बदल आपल्या लक्षात येत नाही. जेव्हा बराच वेळ निघून जातो, तेव्हा तो बदल आपल्या ध्यानात येतो, स्थूल परिवर्तनाला आपली बुद्धी पकडू शकते. पुद्गलाचे पुद्गलरूप परिणमन होते. चेतनेचे चेतनरूपच परिणमन होते. चेतनेचे परिणमन कधी चेतन-स्वभावाचे अतिक्रमण करू शकत नाही आणि पुद्गलाचे परिणमन कधी पुद्गलत्वाचे अतिक्रमण करू शकत नाही. दुसऱ्या शब्दांमध्ये सांगावयाचे तर चेतन कधी अचेतन होऊ शकत नाही आणि अचेतन कधी चेतन होऊ शकत नाही.

‘सामान्य’ आणि ‘विशेष’ एकाच वस्तुचे गुणधर्म असूनसुद्धा परस्पर एकमेकांपासून भिन्न आहेत. ‘सामान्य’ एक आहे आणि ‘विशेष’ अनेकानेक. ‘सामान्य’ अपरिवर्तनीय-अविनाशी आहे तर ‘विशेष’ परिवर्तनशील किंवा नश्वर. ‘सामान्यामध्ये’ आणि ‘विशेषामध्ये’ जरी भेद आहे तरीदेखील ते अभिन्नच आहेत. त्यांना एकमेकांपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. (परंतु त्यांचे वेगवेगळे ज्ञान अवश्य केले जाऊ शकते, कारण दोहोंचे स्वरूप वेगवेगळे आहे) अथवा असे म्हणू शकतो की फक्त सामान्य अथवा फक्त विशेषाचे असणे अशक्य आहे.

वास्तविक एकानंतर एक होणाऱ्या भिन्न भिन्न विशेषांमध्ये जे सातत्य (Continuity) एकता किंवा समानतेचा जो भाव आहे तेच सामान्य आहे.

वस्तुचे 'सामान्य' मोत्याच्या हाराच्या सुताप्रमाणे सर्व विशेषांमध्ये निरंतर विद्यमान एक भाव आहे. मातीचा मातीपणा सामान्य आहे आणि मातीचा पिंड, मडके, ठिकऱ्या वगैरे त्याचे विशेष आहेत - सर्व विशेषांमध्ये सामान्य एकरूपपणाने व्याप्त आहे. विशेष बदलत आहेत, सामान्य एकरूपाने कायम आहे.

अशाप्रकारे आत्मा चैतन्यरूपाने कायम आहे, परंतु त्याच्या अवस्था बहिरंग आणि अंतरंग दोन प्रकाराने बदलत आहेत. बाह्यामध्ये तर हा आत्मा शरीराच्या संबंधाच्या अपेक्षेने कधी मनुष्य, कधी देव, कधी पशु, कधी नारकी रूपाने परिणमन करतो आणि मनुष्यादी पर्यायांमध्ये पुन्हा - ज्याप्रमाणे की वर सांगितले गेले आहे - बालक, तरुण, वृद्ध वगैरे रूपाने बदलत असतो. दुसरीकडे अंतरंगाच्या अपेक्षेने ह्या आत्म्यामध्ये कधी कधी क्रोध होतो तर कधी मान, कधी मायारूप परिणाम होतात, तर कधी लोभरूप आणि कधी ह्या कषायरूप परिणामांच्या अभावरूप वीतराग-शुद्ध-परिणाम होतात. परंतु ह्या सर्व परिणतीमध्ये चैतन्य तर चैतन्यरूपाने सदैव कायम आहे. तो तर अविनाशी, सदैव एक सारखा राहणारा आहे.

वस्तुच्या सामान्य विशेषात्मक स्वरूपाला जाणणे का जरुरीचे आहे?

वस्तु सामान्य-विशेषात्मक अथवा द्रव्यपर्यायात्मक आहे, परंतु वस्तुच्या सामान्य स्वरूपा (द्रव्यस्वभावा) चे ज्ञान नसल्यामुळे आपण वस्तुला फक्त विशेष-पर्याय-स्वरूपच मानले आहे, जाणले आहे आणि अनुभव केला आहे. वेगळ्या शब्दात सांगावयाचे झाले तर, आपण आत्मवस्तुचे विशेष - पर्याय रूपालाच संपूर्ण वस्तु मानले आहे-जाणले आहे-अनुभव केला आहे. फलस्वरूप फक्त पर्यायामध्ये जो शरीर वगैरेचा संयोग तसेच रागादी विकार होतो, त्यांच्यामध्ये आपले एकत्व, आपलेपणा, स्वामित्व व अहंपणा झाला. ज्याच्या परिणामस्वरूप कर्म आणि कर्मफलामध्येच वृद्धी होत गेली. आता जर आपणाला द्रव्य-सामान्याचे ज्ञान झाले आहे तर मग पर्यायामध्ये - विशेषामध्ये एकत्व, आपलेपणा, अहंपणा संपून द्रव्यपर्यायात्मक - सामान्य-विशेषात्मक जशी वस्तु आहे - जसे की त्याचे सम्यक् स्वरूप आहे, त्याची तशीच श्रद्धा-प्रतीती होईल. तेव्हा तर शरीर असेल परंतु आपणास ते विनाशी आणि संयोगी प्रतिभासित होईल - जसे की हे वास्तविक आहे. रागादिक देखील असतील, परंतु ते आत्म्याचे निजस्वरूप न भासता विकाररूप अथवा नाशवान दिसून येतील - जसे की ते वास्तविकतेमध्ये आहेत. तेव्हा रागादिकाच्या तसेच शरीरादिकाच्या अभावामध्ये माझ्या आत्म्याचा अभाव होऊ शकत नाही असा स्पष्ट निर्णय घटित होईल.

जेव्हा स्वतःला पर्यायस्वरूप अथवा शरीरादी किंवा रागादीरूप अनुभव करीत होता, तेव्हा राग वाढत होता; आता जर स्वतःला द्रव्यस्वभावस्वरूप अनुभव करू लागतो तेव्हा रागादीमध्ये कमतरता होऊ लागते आणि आत्मा क्रमशः रागादीरहित होऊन शुद्ध होतो. त्याचबरोबर शरीरादीच्या उत्पत्तीच्या कारणभूत कर्माचा अभावदेखील होतो. आत्मोन्नतीच्या ह्या मार्गाची सुरुवात देखील तेव्हाच शक्य आहे, जेव्हा द्रव्यपर्यायात्मक-सामान्यविशेषात्मक-वस्तुस्वरूपाची अविकल, अनैकांतिक श्रद्धा होईल. पर्यायीला/विशेषाला गौण करून द्रव्यस्वभावाला - वस्तुसामान्याला-मुख्य करून आपल्या स्वतःला तदरूप अनुभव करावा - तेव्हाच आत्मानुभव फलद्रूप होऊ शकेल. म्हणून वस्तुच्या सामान्यविशेषात्मक स्वरूपाला जाणणे नुसतेच महत्वपूर्ण नसून नितांत आवश्यक देखील आहे.

सामान्य-विशेषाला समजण्याची प्रतिकात्मक शैली

चैतन्य-सामान्याला ओळखल्याशिवाय धर्माची सुरुवात शक्य नाही, हे निश्चित आहे. परंतु विशेषांमध्येच गुंतले-अडकले गेल्या कारणाने, त्यांच्यामध्येच आपलेपणाची बुद्धी असल्याकारणाने आपणा संसारी जीवांना त्या चैतन्याला पकडणे अवघड वाटत आहे. वर सांगितलेल्या पुद्गलासंबंधीच्या उदाहरणामध्ये, सुवर्णपणा, गोरसपणा, मातीपणा वगैरे सामान्याला ध्यानात घेणे सोपे आहे, परंतु देव-मनुष्य वगैरे बाह्य पर्याय आणि क्रोध वगैरे अंतरंग परिणामांहून वेगळे-त्यांच्यापासून विलक्षण-त्या चेतन-सामान्यापर्यंत पोहोचणे आपणाकरिता कठीण ठरत आहे.

आपल्या वर्तमान अवस्थेमध्ये तर आपण 'विशेषांच्या एवढ्या जवळ उभे आहोत आणि 'सामान्य' आपणापासून दूर, खूप दूर आहे. म्हणून आपण विशेषाला 'हा' आणि सामान्याला 'तो' अशा शब्दांच्याद्वारे संबोधन केले तर अयोग्य ठरणार नाही. आणि तेव्हा ह्या प्रतिकात्मक शैलीमध्ये पूर्ण वस्तुची अभिव्यक्ती होईल 'हा + तो' यांच्या द्वारे.

जे बोटाने दाखविले जाऊ शकते, ज्याच्याकडे इशारा केला जाऊ शकतो, तो तर 'हा' आहे आणि जो पाहिला तर जाऊ शकत नाही, परंतु ज्याची सत्ता आहे, जो जाणला तर जाऊ शकत नाही परंतु ज्याचे अस्तित्व तर आहे, जे विद्यमान आहे, तो 'तो' आहे. विज्ञान ज्याला जाणू शकते तो 'हा' आहे आणि ज्याला विज्ञान जाणू शकत नाही तो 'तो' आहे. विज्ञानाचा संबंध 'ह्या'च्याशी आहे आणि धर्माचा संबंध 'त्या'च्याशी आहे. ह्यामुळेच विज्ञान आणि धर्माची कोणतीच बरोबरी होत नाही.

‘हा’ ‘तो’ होऊ शकत नाही आणि ‘तो’ ‘हा’ होऊ शकत नाही. तरीदेखील ते उभयता भिन्न नाहीत. ‘हा’ फार निकट आहे आणि ‘तो’ फार दूर आहे. ‘हा’ बुद्धीद्वारे, मनाद्वारे, इंद्रियांद्वारे जाणला जाऊ शकतो. ‘तो’ अनुभवात येतो. परंतु व्यक्त करताच, शब्दांचा पेहराव चढविताच ‘हा’ बनतो. येथवर की त्याला एखादे नाव देताच ‘तो’ ‘हा’ बनतो. ज्ञानाला सीमा असते परंतु अनुभव निस्सीम (अमर्यादित) असतो. ‘तो’ निकटतम देखील आहे आणि सर्वाहून दूरदेखील आहे. पूर्ण वस्तु जर एक वलय आहे, एक सर्कल (circle) आहे (असे मानले) तर ‘तो’ आहे केंद्र! आणि ‘हा’ आहे परीघ. केंद्र एक बिंदुरूप आहे आणि परिघ आहे एक अंतहीन चक्र!

धर्म सांगतो की आपण ‘तो’ च आहात. काही यात्रा वगैरेची आवश्यकता नाही. तुम्ही येथेच आणि आत्ता ‘त्याला’ प्राप्त करू शकता. जर ‘ह्या’च्या पासून सुटलात—अतिक्रमण केलेत तर ‘त्या’च्या मध्ये जाल. केंद्रावर जाण्याकरिता परिघाला सोडले पाहिजे. केंद्र परिघ नाही. जर परिघ असता तर आत्तापर्यंत पोहोचला असता. परंतु परिघावर धावलात तरी केंद्रावर पोहोचू शकत नाही. त्याकरिता केंद्राकडे तोंड करून उडी मारावी लागेल. ह्या कारणास्तवच उत्तमातील उत्तम आचरण आणि उत्तमातील उत्तम अध्ययन जे की परिघाचेच हिस्से आहेत - आत्मस्वरूपरूपी केंद्रापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. केंद्राकरिता परिघापासून उडी मारणे आवश्यक आहे.

ज्याचे एखादे नाव आहे तो ‘हा’ आहे. जसे आपण पुरुष आहात, स्त्री आहात ही देखील नावे आहेत. लेबल चिकटविणे केवळ परिघ आहे. जे केंद्र आहे ते नावरहित आहे. स्त्री-पुरुष असणे, तरुण-वृद्ध असणे, रोगी-निरोगी असणे, सुंदर-कुरूप असणे - हे सर्व ‘ह्या’चे हिस्से आहेत. ह्या सर्वांशिवाय दुसरे काहीतरी आहे; जर त्याचा अनुभव केला गेला तर ‘त्या’चा स्पर्श होतो.

आपण एका मृत संसारामध्ये रहात आहोत. हा मृत संसारच ‘हा’ आहे; जो मरणरहित आहे तो तर ‘तो’ आहे. त्याला परमात्मा म्हणणे देखील त्याच्यावर लेबल लावण्यासारखे आहे. जर आपण निर्विकल्प अवस्थेमध्ये आहोत तर ‘तो’ आहोत आणि विचारा-विकल्पामध्ये आहोत तर ‘हा’ आहोत. जेव्हा विचारामध्ये आहोत तेव्हा तर आपल्या आत्म्यामध्ये नाही. जेवढ्या खोल विचारामध्ये जातो, तेवढेच ‘त्या’च्यापासून दूर होत जातो.

समाज आपल्या 'त्या'च्यामध्ये रस (रुचि) घेत नाही. समाज तर 'ह्या'च्यामध्ये रस घेतो. 'हा' आपल्या अहंकाराशी मिसळलेला आहे - आपल्या नावाशी, आपल्या आईवडिलांशी, कुटुंबाशी, आपल्या शिक्षणाशी, आपल्या पदाशी, आपल्या संप्रदायाशी, आपल्या भाषेशी, आपल्या देशाशी जोडलेला आहे. हे सर्व आपल्या 'ह्या'चे हिस्से आहेत आणि न की 'त्या'चे. 'तो' कोणाशी जोडलेला नाही, 'तो' कोणाशी संबंधित नाही, 'तो' तर एकटाच आहे. 'तो' तर स्वतःमध्ये स्वतः परिपूर्ण आहे.

जर करिता एकदा 'तो' अनुभवामध्ये येईल तर 'हा' केवळ वरवरचा देखावा मात्र ठरेल. मग सर्व ठिकाणी 'तो' च 'तो' दिसून येईल. तेव्हा 'हा' दूर होईल आणि 'तो' जवळ येईल. आपल्याकरिता हा ज्वलंत प्रश्न आहे की आपण 'ह्या' मध्येच जगत आहोत की 'त्या'मध्ये? जर आपले सर्वस्व 'ह्या' मध्ये आहे तर मग आपले दुःख कोणत्याही प्रकारे मिटू शकत नाही, आणि जर आपण 'त्या'च्यामध्ये आहोत तर मग आपणास दुःखी होण्याचे कोणते कारण नाही.

जर एखादी व्यक्ती नाटकामध्ये भूमिका करित आहे. त्यामध्ये जी भूमिका आहे ती 'हा' आहे आणि भूमिका करणारी जी व्यक्ती आहे ती 'तो' आहे. भूमिका वढवित असताना देखील त्याला तो कोण आहे ह्याचे ज्ञान आहे. 'ह्या'चे लाभ-नुकसान, यश-अपयश, जीवन-मरण होत असताना देखील त्याला कोणते सुख-दुःख नाही. कारण त्याने 'त्या'च्यामध्ये स्वतःला स्थापित केले आहे. त्याच्याकरिता 'तो' निकट आहे आणि 'हा' दूर आहे.

अशाप्रकारे मडके 'हा' आहे आणि माती 'तो' आहे. दोघेही बरोबर बरोबरच आहेत, परंतु मडके नसतानादेखील मातीचा अभाव नसतो. मडके फुटल्यावर देखील माती 'त्या' रुपाने कायम आहे. अशाप्रकारे आत्म्याची स्थिती आहे. आत्म्याचा चेतनपणा 'तो' आहे व क्रोधादी अवस्था 'हा' आहे. जर आपण शरीराला व क्रोधादीलाच स्व मानले, चैतन्याला आपले मानले नाही, तर आपण 'त्या'ला न जाणता 'ह्या'लाच 'तो' मानले आहे - 'हा' नाशवान आहे, म्हणून 'ह्या'च्या नाशामुळे 'त्या'चा नाश मानत आहे. खरे ज्ञान होण्याकरिता 'हा + तो' चे ज्ञान होणे आवश्यक आहे. फक्त 'त्या'लाच मानले तरीदेखील खरे ज्ञान नाही, फक्त 'ह्या'लाच मानले तरीदेखील खरे ज्ञान नाही, 'त्या'ला 'हा' मानले किंवा 'ह्या'ला 'तो' मानले गेले किंवा 'त्या'ला वेगळे आणि 'ह्या'ला वेगळे मानले गेले, तरीदेखील वस्तुस्वरूपाचे खरेखुरे ज्ञान नाही.

‘हा’ आणि ‘तो’ एका समयामध्ये एकत्र असूनदेखील वेगळे आहेत आणि ‘त्या’च्या शिवाय ‘हा’ नाही आणि ‘ह्या’च्याशिवाय ‘तो’ नाही. परंतु ‘तो’ ‘हा’ नाही आणि ‘हा’ ‘तो’ नाही. जो ‘त्या’ला जाणत नाही, त्याचा ‘ह्या’मध्येच ‘तो’ पणा येतो. म्हणून ‘ह्या’मधील ‘तो’ सोडविण्याकरिता ‘त्या’चे ज्ञान करविण्याचा प्रयत्न केला जातो. आणि जे लोक ‘ह्या’ला मानत नाहीत ह्याला मिथ्या, भ्रम, माया वगैरे म्हणतात. त्यांना ‘ह्या’चे ज्ञान करविण्याचा प्रयत्न केला जातो. ज्यायोगे दोन्ही प्रकारच्या लोकांनी ‘हा + तो’ ह्यांचे ज्ञान करावे व आत्मवस्तुच्या खऱ्या ज्ञानाची प्राप्ती करावी. खरे ज्ञान करून ‘ह्या’ पासून दूर व्हावयाचे आहे आणि ‘तो’ रुप रहावयाचे आहे, हाच आनंदाचा मार्ग आहे.

विशेषांचा संसार : नाटकवत् अथवा स्वप्नवत्

समजा की एखादा नट अभिनय करता करता आपले खरे स्वरुप विसरतो, नाटक अथवा सिनेमातील आपल्या भूमिकेला अथवा पात्रालाच आपले वास्तव स्वरुप मानू लागतो आणि फलस्वरुप दुःखी-सुखी होऊ लागतो. तर मग त्याचे ते दुःख दूर कसे होईल? उपाय एकदम सोपा आहे. जर त्याला त्याच्या निजस्वरुपाची - जे तो अभिनयाच्या काळामध्ये विसरला आहे - पुनश्च जाणीव करून देण्यात आली तर त्याची भूमिका वास्तविक खरी न राहता फक्त नाटकीच उरेल आणि अभिनय करीत असताना देखील त्याच्या अंतरंगात सुखी-दुःखी होणे आपोआप मिटेल. हाच खरा उपाय आहे त्याचे दुःख दूर करण्याचा! भूमिका बदलणे हा खरा/योग्य उपाय नाही. कारण भूमिका तर गरीबाची, श्रीमंताची, दीनदुबळ्यांची, बलवानाची तर मिळतच जाणार. परंतु जर आपल्या वास्तवतेची जाणीव सतत राहिली तर मग भले कोणती का भूमिका तो सादर करीत असेल तो दुःखी होणार नाही.

बिलकुल अशाप्रकारची अवस्था ह्या जीवाची आहे. आत्मविज्ञानाच्या सर्वात प्रथम आणि मोठ्या मूल्यवान सूत्राच्या रुपामध्ये भगवान महावीरांनी हे सांगितले की, आपल्या त्या चैतन्य-सामान्याचा आश्रय घेऊनच हा जीव सरतेशेवटी राग-द्वेषाचा अभाव करू शकतो. मनुष्य, पशु वगैरे शरीरांचा संबंध आणि क्रोध, मान वगैरे विकारांचे असणे तर केवळ त्या चेतन वस्तुचे विशेष आहेत. आत्मोन्नतीचा मार्ग तर ह्या अनित्य - नाशवान अवस्थांहून भिन्न चैतन्य-सामान्यामध्ये तादात्म्य, एकत्व, आपलेपणा स्थापित करणे हेच आहे.

ह्यानेसुद्धा स्वतःला न ओळखता, कर्मजनित भूमिकेलाच वास्तविक स्वस्वरूप मानले आहे, म्हणून सुखी-दुःखी होत आहे. दुःखापासून वाचण्यासाठी वेळोवेळी त्या भूमिका बदलण्याचा प्रयत्न तर त्याने केला आहे आणि कर्मोदयानुसार कदाचित ह्याची भूमिका बदलली तर ह्याने स्वतःला सुखी मानले आहे, परंतु ह्या भूमिकेपासून भिन्न जे आपले स्वरूप आहे, त्याला जाणण्याचा प्रयत्न ह्याने केला नाही. जर केला असता तर भूमिकेमध्ये वास्तविकतेचा भ्रम मिटला गेल्याने ते केवळ नाटकच राहिले असते. मग ह्याला कोणतीही भूमिका मिळाली तरी ह्याचे त्यामध्ये दुःखी होणे अशक्य बनले असते.

जीवाच्या ह्या विटंबनेकडे पाहून भगवान महावीराने सांगितले की, तू जर कर्मकृत भूमिकेमध्येच वास्तविकता मानशील, तर नव्या नव्या भूमिका करण्याकरिता कर्माचा संचय तू करशील आणि त्या कर्मानुसार तुला भूमिका पार पाडाव्या लागतील. पुनश्च जर त्यामध्ये आपलेपणा मानशील तर मग नव्या भूमिकेच्या कारणीभूत कर्माचा संचय होईल. तुझी ही दशा अनंत काळापासून चालत आली आहे. जर तू स्वतःला ओळखून कर्मजनित भूमिकेला भूमिकाच समजून घेशील तर मग न तर तू त्या भूमिकेमुळे सुखी-दुःखी होशील आणि न तुला नव्या भूमिकेसाठी कर्माचा संचय होईल. अशाप्रकारे शेवटी जेव्हा पूर्वसंचित कर्माद्वारे रचलेला तुझा शेवटचा रोल देखील समाप्त होईल, तेव्हा ह्या कर्मजनित भूमिकेपासून सर्वथा रहित, जसा तू स्वस्वरूप आहेस तसाच राहशील.

ह्या गोष्टीला थोड्या विस्तारपूर्वक समजणे योग्य होईल. हा जीव निरंतर कर्मानुसार मनुष्य-देव-नारकी-पशु यांची भूमिका करीत आहे. कारण हा आपल्याला जाणत नाही की मी चेतन आहे, म्हणून त्या भूमिकेलाच आपले स्वस्वरूप मानतो आणि सुखी-दुःखी होऊन नवीन कर्माचा संचय करतो. ह्या कर्माच्या फलरूपाने पुन्हा नवी भूमिका मिळते. जर चांगल्या कर्माचा संचय केला असेल तर धनवानाची, राजाची, महाराजाची निरोगी-स्वस्थ-सुंदर-बुद्धीमान व्यक्तीची वगैरेची भूमिका मिळाली असती. जर वाईट कर्माचा संचय केला असेल तर गरीब-दरिद्र्याची, रोगी-अपंग-कुरूप-मूर्ख व्यक्तीची, पशु-पक्षी वगैरेची भूमिका मिळाली असती.

जी काही बरी-वाईट भूमिका मिळते ती ह्या जीवाच्या इच्छेच्या आधीन नाही, परंतु ह्याच्या पूर्वकृत कर्माच्या आधीनच आहे ती मिळते. खरे पाहता हा जीव स्वतःला-निजरुपाला-जाणत नाही, म्हणून त्या कर्मकृत शरीराला

मानतो की 'हाच मी आहे' आणि त्याचबरोबर समस्त कुटुंबीजनांशी, सर्व बाह्य-सामुग्रीमध्येसुद्धा आपलेपणा / एकत्व मानतो. आपल्या ह्या मान्यतेमध्ये वशीभूत झालेला हा जीव जेव्हा ह्याचा (सामुग्रीचा) वियोग होतो तेव्हा तो 'माझा अमुक वारला' 'मी मेलो', 'माझी अमुक वस्तु मला सोडून गेली', 'मी लुटलो गेलो' इत्यादी प्रकाराने आक्रोश करतो, दुःखी होतो. अथवा एखाद्या व्यक्ती किंवा वस्तुचा वियोग झाला नसेल तरीदेखील 'अमुक गोष्टीची / व्यक्तीची प्राप्ती झाली नाही' अशाप्रकारे कोणत्या ना कोणत्या पदार्थाचा अभाव ह्याला सतत खटकत राहतो. जसे, स्वास्थ्य, धन, पद, प्रतिष्ठा यांचा अभाव अथवा स्त्री, संतती वगैरेंचा अभाव.

अशाप्रकारे जेव्हा हा दुःखी होतो तेव्हा वर्तमान अवस्थेला दुःखाचे कारण मानून दुसरी अवस्था प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो. उदा. गरीबीला दुःखाचे कारण मानून श्रीमंत बनण्याची इच्छा करतो. परंतु त्याच्या हे लक्षात येत नाही की ह्या अवस्थांमध्ये बदल होणेदेखील पूर्वसंचित कर्माच्या आधीनच आहे. म्हणून जरी संयोगवशात कर्माचा अनुकूल उदय झाला आणि ह्याची मनातील एखाद्या इच्छेप्रमाणे गोष्ट काही काळापर्यंत घडलीसुद्धा, तर मग 'मी असे केल्यामुळेच असे झाले' असे मानून अहंकार करतो आणि कदाचित इच्छेनुसार अनुकूल उदयाचा संयोग झाला नाही आणि ह्याने मनात इच्छा केली होती तद्वत झाले नाही तर मग हा विषाद/खेद करतो. अशाप्रकारे आपल्याच अहंकार व विषादयुक्त परिणामांद्वारे पुन्हा नवीन कर्माचा संचय करतो. ज्याच्या फलस्वरूप पुनश्च शरीर वगैरे गोष्टीची प्राप्ती होते आणि हे (दुष्ट) चक्र असेच सतत चालू राहते.

ह्या चक्रास तोडण्याचा उपाय ह्या जीवाने न तर कधी समजला आहे आणि न कधी केला आहे. ह्याने कधीही हा प्रयत्न केला नाही की मी निजस्वरूपाला जाणावे. जर ह्याने स्वतःला जाणले तर मग भले कोणतीही कर्मजनित भूमिका करावी लागली तरी त्यामध्ये अहंकार किंवा ममकार (एकत्व-ममत्व) होणारच नाही. भले अशावेळेस कोणतीही बाह्य अवस्था असली तरी ती दुःखी करू शकणार नाही. जेव्हा भूमिकाच पार पाडायची आहे, तर मग ती कोणाचीही भूमिका करावी लागो, काय फरक पडणार आहे?

मग भिकान्याची भूमिका ह्याला दुःखी करू शकत नाही आणि श्रीमंताची भूमिका ह्याच्या अहंकाराचे कारण बनू शकत नाही. जेव्हा हा स्वतःला जाणतो तेव्हा पूर्वकृत कर्माचे फळ शरीर वगैरेमध्ये आपलेपणा न

राहता 'हे केवळ सोंग आहे' असा भाव राहतो तेव्हा न तर सुख-दुःख आहे, न राग-द्वेष आणि न नवीन कर्मबंध! जुनी कर्म जेवढी आहेत तेवढी आपली फळं देऊन निघून जातील आणि तेव्हा हा कर्मरहित, राग-द्वेष रहित, जसे ह्याचे निजस्वरूप आहे तसाच राहिल.

म्हणून सुखी होण्याचा, राग-द्वेषरहित होण्याचा उपाय अवस्थांमध्ये बदल करण्याचा नसून फक्त आपल्याला जाणणे हा आहे, ज्यायोगे सर्व प्रकारच्या अवस्था नाटकाच्या भूमिकाच भासू लागतील. स्वतःला जाणल्यानंतर देखील संसार अवस्था तोपर्यंत चालू राहते जो पर्यंत पूर्व संस्कारांना हा आपल्या पुरुषार्थाच्या जोरावर नष्ट करीत नाही.

जीवाच्या कर्मजनित अवस्थांची तुलना ज्याप्रमाणे नाटकामधील असणाऱ्या विविध भूमिकांशी केली गेली आहे, त्याप्रकारे त्यांची तुलना स्वप्नाशीदेखील केली जाऊ शकते. संसारी जीवाची कर्मजनित, परिवर्तनशील व नाशवान अवस्था स्वप्नाप्रमाणेच अर्थशून्य आणि क्षणिक आहे. एखादी व्यक्ती जोपर्यंत स्वप्न पहात राहते तोपर्यंत स्वप्न त्याच्याकरिता वास्तविकता आहे. परंतु जेव्हा तो जागा होतो तेव्हा ते स्वप्न वास्तविकतारहित फक्त स्वप्नच उरते. स्वप्नामध्ये त्याच्या ज्या काही अवस्था झाल्या होत्या, त्या सुख-दुःखाचे कारण रहात नाहीत.

अशातऱेने हा जीव आपल्या चैतन्य-स्वभावामध्ये तर झोपा काढत आहे आणि संसार कार्यामध्ये जागा आहे. जर हा आपल्या चैतन्यस्वभावामध्ये जागृत होईल, तर संसाराची समस्त कार्ये स्वप्नवत होतील, अर्थहीन होऊन जातील. म्हणून दुःख दूर करण्याचा उपाय सुखद स्वप्ने पाहणे नसून स्वप्नातून जागे होणे हा आहे.

आत्म-अनुभव करणे जरुरी आहे - बाकी सर्व मजबुरी आहे

आत्म्याचा राग-द्वेषाशी संबंध

अर्थहीन परिवर्तनांनी व्याप्त ह्या मनुष्य जीवनामध्ये जर काही सार्थक उपलब्धी शक्य असेल तर ती आहे आपल्या चैतन्यसामान्याचा, निजस्वभावाचा अनुभव! तो अनुभव कसा होईल? अनुभव करण्यापूर्वी त्या निजस्वभावाला बुद्धिच्या पातळीवर नीट विस्ताराने समजून घेणे आवश्यक आहे. स्वभाव तो असतो की जो वस्तुची अवस्था बदलण्यानेदेखील बदलत नाही, नेहमी कायम राहतो. जसे साखरेचा स्वभाव आहे गोडपणा! साखर मातीत मिसळली, पाण्यामध्ये विरघळविली, गरम केली तरीदेखील तिचा गोडपणा सतत कायम राहतो.

अशातऱेने आत्म्याचा स्वभाव आहे जाणणेपणा! जरी ज्ञान कमी-जास्त होत रहाते तरी जाणणेपणा म्हणजे जाणणे प्रत्येक अवस्थेमध्ये कायम असते. जर ज्ञातापणा जीवाचा स्वभाव आहे, तर मग राग-द्वेषाशी त्याचा काय संबंध आहे? काय राग-द्वेष देखील जीवाचा स्वभाव आहे? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल एका दृष्टांतावर विचार करूया.

समजा की एका भांड्यामध्ये आगीवर साखर ठेवली आहे आणि ती गरम होत आहे. तेथे साखरेमध्ये एका वेळेस दोन गोष्टी आढळतात, गोडपणा आणि गरमपणा. गोडपणा आणि गरमपणा एका वेळेस एकत्र असून देखील गोडपणा तर साखरेचा स्वतःचा आहे आणि गरमपणा अग्निच्या संबंधामुळे आला आहे. जरी गरम तर साखरच झाली आहे तथापि गरमपणा साखरेचा आपला नाही - अग्निचा आहे. आणि शिवाय गरमपणाच्या अभावामध्ये साखरेचा अभावदेखील होत नाही. म्हणून गरमपणा साखरेचा स्वभाव होऊ शकत नाही. गरमपणा साखरेच्या अस्तित्वापासून भिन्न आहे. भांडेसुद्धा साखरेच्या अस्तित्वापासून भिन्न आहे. साखरेचे अस्तित्व फक्त गोडपणामध्ये आहे, ज्याच्या असण्याने साखरेचे अस्तित्व आहे आणि ज्याच्या अभावामध्ये साखरेचा अभाव आहे.

आता दृष्टांताला सिद्धांतावर घटवू. येथे साखरेच्या गोडपणाच्या जागी तर जीवाचा ज्ञाता स्वभाव आहे, गरमपणाच्या जागी जीवाचे राग-द्वेषादी भाव आहेत, भांड्याच्या जागी शरीर आहे आणि अग्निच्या जागी मोहकर्म आहे. दृष्टांताप्रमाणेच आत्म्यामध्येदेखील जाणणेपणा व राग-द्वेष (शुभ अशुभ भाव) एकत्र असूनसुद्धा जाणणेपणा तर स्वतः चेतनेचा आहे परंतु राग-द्वेष वास्तविक मोहकर्माच्या संबंधाने येत आहेत. राग-द्वेषाच्या अभावामध्येदेखील आत्म्याचा अभाव होत नाही. म्हणून राग-द्वेष आत्म्यामध्ये असूनदेखील आत्म्याचे स्वभाव होऊ शकत नाहीत. आत्म्याचा स्वभाव केवळ जाणण्याचाच आहे. आत्म्यामध्ये तो सदैव विद्यमानच असतो. जाणणेपणा अर्थात ज्ञायकपणाच स्वतःला जाणणारा आहे. परंतु अनादिकाळापासून तो ज्ञायक स्वतःला ज्ञानरूप अनुभव न करता, राग-द्वेषरूप अनुभव करीत आहे.

आचार्य करुणावश त्याला संबोधन करताना सांगत आहेत की, राग-द्वेषरूप तू नाहीस. शरीररूप देखील तू नाहीस. तू तर केवळ चैतन्यमय आहेस. मग तू स्वतःला चैतन्यस्वरूप अनुभव न करता राग-द्वेषरूप अनुभव का करीत आहेस? हे राग-द्वेष तर परकृत कार्य आहे, ते तुझा

स्वभाव तर नाहीत. मग तू ह्यांच्याहून भिन्न आपल्या ज्ञायक स्वभावाचा अनुभव का करित नाहीस की जसा तू वस्तुतः आहेस?

आत्म्याचा शरीराशी संबंध

राग-द्वेषरूपी विकारांहून भिन्न असतानासुद्धा हा आत्मा शरीराहून-देखील भिन्न आहे. जसे की वर दिलेल्या दृष्टांतामध्ये साखर भांड्यापासून भिन्न आहे; अथवा ज्याप्रमाणे तलवार म्यानेपासून भिन्न आहे. चांदीची तलवार म्हटली गेली तरी वास्तविक तलवार चांदीची नसते, ती तर लोखंडाचीच असते, फक्त म्यानच चांदीची असते. शरीर आणि आत्म्याचा एकत्र संयोग असूनदेखील ते दोघे कधीही एक होत नाहीत. दोहोंची लक्षणं वेगवेगळी आहेत. आत्म्याचे लक्षण जाणणेपणा (ज्ञातापणा) आहे. परंतु शरीर पौद्गलिक आहे, स्पर्श, रस, गंध, वर्ण गुणवाले आहे, अचेतन आहे.

समजा, एखाद्या व्यक्तीचा अपघातामुळे एक हात कापला जातो आणि तो त्याच्या समोरच पडलेला आहे. तो हात तर जाणण्याच्या शक्तीरहित आहे परंतु जाणणारा त्याला जाणत आहे. आपण हे प्रत्यक्ष पाहतो की मुडदा पडून राहतो आणि जाणणारा पदार्थ निघून जातो. आत्म्याबरोबर शरीराचा संबंध त्याच प्रकारचा आहे - जसा शरीराबरोबर कपड्याचा आहे. ज्याप्रमाणे कपडे मलीन झाल्याने शरीर मलीन होत नाही, कपडे फाटल्याने शरीर फाटत नाही आणि कपड्याच्या नाशाने शरीराचा नाश होत नाही तशा तऱ्हेने शरीर मलीन झाल्याने आत्मा मलीन होत नाही, शरीर कापल्या-तुटल्याने आत्मा छिन्न-भिन्न होत नाही आणि शरीराचा नाश झाल्याने आत्म्याचा नाश होत नाही.

शरीर अचेतन आहे, त्याच्यामध्ये जाणण्याची शक्ती असत नाही. परंतु जाणण्याची शक्तीवाला चैतन्यपदार्थ शरीराच्या माध्यमातून - डोळे, नाक, कान, जीभ, त्वचेच्या माध्यमातून-बाह्य पदार्थांना जाणतो. जाणणारे डोळे नाहीत, परंतु ज्याप्रमाणे “चष्म्याच्या माध्यमातून डोळे पाहतात” असे जगामध्ये मानले जाते, त्याप्रमाणे वास्तविक डोळ्याच्या माध्यमातून आत्मा जाणतो. जाणणारा तर तो चैतन्यच आहे, शरीर नाही. शरीर तर केवळ एक माध्यम आहे आणि ते माध्यमदेखील फक्त बाह्यपदार्थांना परपदार्थांना जाणण्यामध्येच आहे. जेव्हा हा चैतन्य स्वतःला जाणण्यामध्ये प्रवृत्त (प्रयत्नशील) असतो, तेव्हा त्या माध्यमाचे कोणतेही कार्य उरत नाही.

स्वतःला शरीराहून भिन्न, चैतन्यरूप पाहण्यासाठी कोणत्याही अन्य पदार्थांची मदत नको आहे, परपदार्थांना जाणण्यासाठी तर इंद्रियांची आणि

प्रकाश वगैरे अन्य साधनांची आवश्यकता आहे. कारण हे जाणणे बाहेरील बाजूचे आहे. परंतु आत्मानुभव करण्यामध्ये न तर प्रकाश वगैरेची आवश्यकता आहे आणि न तर इंद्रियांची; कारण हे जाणणे अंतरंगातेच जाणणे आहे. स्वतःला जाणण्याकरिता आपणास बाहेरील बाजूकडून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नाही. एका उदाहरणाने ही गोष्ट स्पष्ट होईल. समजा एक लोखंडाचा पुतळा अग्निने तप्त केलेला, एक बॉक्समध्ये बंद आहे. जर एखाद्याने त्याला पाहिले तर सर्वप्रथम त्याची भेट बॉक्सशी होईल मग गरमपणाशी. लोखंडपणाशी तर त्याची भेट सर्वात शेवटी होईल. परंतु जर त्या पुतळ्यामध्ये ज्ञानशक्ती असेल आणि स्वतःला निजरूप पाहू इच्छित असेल तर सर्वात प्रथम तो स्वतःला लोखंडरूपच बघेल. त्याला इतर दर्शकाप्रमाणे स्वतःकडे बाहेरील बाजूकडून पोहोचण्याची आवश्यकता नाही.

अशात-हेने जेव्हा हा आत्मा स्वतःला स्वतः रूपाने अनुभव करतो, तेव्हा ती अनुभवन क्रिया अंतरंगामध्ये होते. शरीर आणि रागादीभाव तर बाहेरच राहून जातात. इंद्रियादींची देखील काही जरूरी असत नाही. अंध व्यक्ती देखील स्वतःला त्याप्रकारेच चैतन्यरूप अनुभव करू शकतो, ज्याप्रमाणे एखादी डोळस व्यक्ती! ह्याच्या विपरीत जेव्हा आपण स्वतःला शरीररूप पाहतो तेव्हा आमची दृष्टी देखील तशीच होते जशी पुतळा पाहणाऱ्याची झाली होती - प्रथम शरीराची भेट होते, नंतर राग-द्वेषाची (आत्मस्वरूपापर्यंत पोहोचणे तर बाहेरच्या बाजूने शक्यच नाही) बरस! हाच स्वानुभवामध्ये आणि परानुभवामध्ये मूळ फरक आहे. म्हणून स्वानुभवाकरिता साधकाला अंतरंगामध्येच स्वतःपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करावयास हवा.

ज्ञानशक्तीचा न्हास

आत्म्यामध्ये जाणण्याची अनंत शक्ती सामावलेली आहे. शुद्धात्म्यामध्ये जेव्हा ती शक्ती प्रगट होते, व्यक्त होते, तेव्हा कोणत्याही पदार्थाच्या मदतीशिवाय त्रिलोक व त्रिकालवर्ती समस्त पदार्थांना प्रत्यक्ष जाणते. परंतु वर्तमान अवस्थेमध्ये - अशुद्ध अवस्थेमध्ये-त्याची ही शक्ती एवढी घटलेली आहे की ती डोळे, कान वगैरे इंद्रियांच्या माध्यमातून तसेच प्रकाश वगैरे बाह्य साधनांच्या मदतीने केवळ काही पदार्थांना जाणत आहे. जाणणाऱ्या ह्या शक्तीमध्ये ह्या कमतरतेचे हे कारण आहे की, जीवाने आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग केला आहे त्याला स्वतःमध्ये जिज स्वभावामध्ये न लावता कर्म आणि कर्मफला (राग-द्वेष, शरीर आणि शरीरासंबंधी पदार्था)

मध्ये लावले आहे. ह्या विपरीत, जर हा जीव आपल्या ज्ञानशक्तीला आपल्या ज्ञाता-स्वभावामध्ये केंद्रित करेल, तर तीच शक्ती वाढत-वाढत आपल्या चरम-उत्कृष्ट सीमेपर्यंत पोहोचून केवळ ज्ञानरूप होऊ शकते.

परंतु मोठ्या खेदाची गोष्ट अशी आहे की, वर्तमान काळात जेवढी शक्ती ह्याच्याजवळ आहे, तिला देखील हा विषय-कषायांमध्येच लावत आहे, ज्या कारणाने ह्याची ज्ञानशक्ती न्हासाच्या दिशेकडेच अग्रेसर होत आहे. जर हिचा दुरुपयोग अशाप्रकारेच चालत राहिला तर हे ज्ञान घटत-घटत एक दिवस आपल्या चरम निकृष्ट सीमेवर पोहोचेल, अक्षर ज्ञानाच्या अनंताच्या भागाएवढेच राहिल. आपले ज्ञान जे इंद्रियांच्या आधीन झाले आहे, त्याचे कारण आपण स्वतःच आहोत, आपण त्याला योग्य जागी लावलेले नाही. योग्य जागा तर केवळ आपला स्वभावच आहे. जर अनभ्यासवशात त्यामध्ये लावू शकलो नाही तर ज्या साधनांद्वारे आपल्या स्वभावाची पुष्टी होते, त्यामध्ये लावणे योग्य आहे. ह्या व्यतिरिक्त अन्य ठिकाणी लावणे तर ज्ञानाचा दुरुपयोगच आहे, ज्याचे फळ कर्माची वाढ आणि ज्ञानाचा न्हासच आहे.

धर्म किंवा आत्मविज्ञानाचा संबंध तर एवढाच आहे की, जी शक्ती आपल्याजवळ आहे, आपण तिचे स्वरूप जाणावे आणि तिचा सदुपयोग करावा की ज्यामुळे ती वृद्धीच्या दिशेने अग्रेसर होईल. जाणण्याची शक्ती आणि राग-द्वेषादी विकार ह्यांचा एकमेकांशी उलटा संबंध आहे. जेव्हा विकार वाढतात तेव्हा सम्यक् ज्ञानशक्ती घटत जाते आणि जेव्हा सम्यक् ज्ञानशक्ती वाढते तेव्हा विकार घटत जातात. म्हणून ज्ञानशक्तीला स्वभावामध्ये लावल्याने ज्ञानशक्तीचा विकास आणि विकारांचा न्हास एका वेळेस होतो. अशाप्रकारे जेव्हा विकारांचा सर्वथा अभाव घटित होतो तेव्हा विकास पावणारी ज्ञानशक्ती पूर्णतेच्या सन्मुख होते. म्हणून कषायांचा अभाव आणि ज्ञानशक्तीची पूर्णता हाच साक्षात धर्म आहे.

आता आपली ज्ञानशक्ती परामध्ये लागलेली आहे, बाहेरच्या बाजूला केंद्रित झालेली आहे, तिला तेथून हटवायचे आहे. परंतु जर एवढीच गोष्ट सांगितली किंवा समजली जात असेल तर ही पूर्ण गोष्ट नाही, कारण हटविण्यापेक्षाही जास्त महत्वपूर्ण हे आहे की तिला कोठे केंद्रित करावयाचे आहे, बाहेरून हटवून जर योग्य ठिकाणी लावले नाही, निजस्वभावामध्ये लावले नाही तर धर्माची शक्यता-संभावना होऊ शकत नाही.

अज्ञानी ज्ञानशक्तीला परापासून जरी हटवत आहे तरी अंतरंगात कोठे लावायचे हे जाणत नाही. जास्तीत जास्त अशुभापासून हटवून शुभामध्ये लावतो, परंतु ते देखील परच आहे. अंधःकाराला दूर करण्याचा जो उपदेश दिला जातो त्याचा अभिप्राय अंधःकाराला पळवून लावण्याचा नसून प्रकाशाला आणण्याचा आहे. अंधःकाराला दूर करण्याचा अर्थच प्रकाशाला आणणे आहे. प्रकाश आणला गेला तर अंधःकार स्वतःहून दूर होईल. जी व्यक्ती अशाप्रकारे खरा अर्थ समजत नाही त्याला संभवतः उपदेश-ग्रहण करण्याची पात्रताच नाही. जेव्हा ह्याला रत्नांची पारख होईल आणि फलस्वरूप त्यांना ग्रहण करण्याची रुची होईल तर मग तो असे विचारणार नाही की हे जे काचेचे तुकडे माझ्याजवळ पडले आहेत त्याचे मी काय करू? परंतु ते काचेचे तुकडे कोठे सुटून गेले ह्याचा त्याला पत्ता देखील लागणार नाही.

हीच गोष्ट वर्तमानातील आपल्या बाबतीत आहे - जर ह्या जीवापासून संसार-शरीरभोग सोडवावयाचे आहेत, तर ह्याला निरर्थक, परिवर्तनशील, नाशवान- क्षणभंगूर वस्तुच्या विपरीत लक्षणवाल्या ह्या सार्थक, अपरिवर्तनीय, शाश्वत, ध्रुव निजस्वभावाची ओळख करून द्यावी लागेल. त्याला दाखवून द्यावे लागेल की हे सारे तुझ्या जवळच प्राप्त आहे आणि हेच ते टिकाण आहे जेथे पूर्ण शांती आणि आनंद आहे. आणि जर ह्याला निजस्वभावाची ओळख झाली, श्रद्धा झाली तर तो सध्या जेथे उभा आहे - संसार, शरीरभोगांमध्ये - तेथून तो स्वतःच हटेल.

महत्त्व कोणाचे : 'स्व' च्या ग्रहणाचे कि 'परा'च्या त्यागाचे?

सुखाच्या प्राप्तीकरिता बाहेरून हटावयाचे आहे आणि स्वभावात लीन व्हायचे आहे. बाहेरून हटणे-व्यवहार आहे, स्वभावामध्ये लीन होणे-परमार्थ आहे. बाह्य आश्रय दोन प्रकारचे आहेत. एक तर संसार, शरीर भोगादिक - ते तर अशुभ आहेत, त्यांच्यामध्ये जोडले जाण्याचे फळ पाप-बंध आहे आणि दुसरा तर तो आहे की ज्यामुळे स्वभावाची पुष्टी होते, राग-द्वेषाच्या अभावाची पुष्टी होते, भेद विज्ञानाची पुष्टी होते, वीतरागतेची पुष्टी होते - असे देव - शास्त्र आणि गुरु. ते जरी निजस्वभावाच्या अपेक्षेने 'पर'च आहेत, त्यांच्यामध्ये जोडले जाणे जरी शुभभाव आहे की ज्यामुळे पुण्य-बंध होतो, तरीदेखील पुष्टी संसाराची होत नाही, परंतु वीतरागतेची होते; म्हणून ते आत्मकल्याणामध्ये साधनदेखील आहेत.

तिसरा आश्रय वरील दोन्ही आश्रयाहून श्रेष्ठ असा आपल्या चैतन्य स्वभावाचा आहे. ज्यामध्ये जोडले जाण्याचे फळ आहे, राग-द्वेषाचा नाश होऊन आत्म्याची शुद्धता! जो जीव स्वमध्ये जोडला जाऊ इच्छितो, त्याला बाहेरील गोष्टीपासून हटणे जरूरीचे आहे. परंतु बाहेरून हटणे हा धर्म नाही, धर्म तर 'स्व' मध्ये जोडले जाणे हा आहे. महात्म्य किती त्याग केला त्याचे नसून, महात्म्य तर जर आपल्या स्वभावाला ग्रहण केले असेल तर त्याचे आहे. जर आपण स्वभावाला ग्रहण केले नाही तर आपल्या मनात त्यागाचे महात्म्य येईल. त्या त्यागाच्या महात्म्यामध्ये ज्याचा त्याग केला अशा पर पदार्थांचे महात्म्य आहे. म्हणून ते अहंकाराचे कारण बनते. अशा त्यागानेच अहं ची पुष्टी होते आणि जी व्यक्ती आपल्या अहंचीच पुष्टी करतो, तो आपल्या संसाराला, जन्ममरणाच्या फेऱ्यालाच पुष्ट करत असतो.

तो अहं भले धन-दौलतीच्या त्यागाने पुष्ट होत असेल अथवा धनदौलतीच्या परिग्रहाने पुष्ट होत असेल, अथवा भले शास्त्र ज्ञानाने अहंची पुष्टी होत असेल-तो संसारच आहे. तो तेव्हाच मिटू शकेल जेव्हा आपल्या अंतरंगामध्ये निजस्वभावाचे महात्म्य जागृत होईल. कसा आहे निजस्वभाव? की ज्याचा आश्रय परमात्मा बनण्याचा खरा उपाय आहे, किंवा ज्याचा आश्रय घेऊन साधक परमात्मा बनतो. तो निजस्वभाव, निज-परमात्माच परमार्थ आहे, परम आत्मा आहे. समयसार आहे.

अध्यात्म आणि चरणानुयोग : ग्रहण आणि त्यागाचे ऐक्य

आजपर्यंत जो उपदेश झाला तो त्यागाचा उपदेश तर झाला, परंतु त्याबरोबर ग्रहण करण्याचा झाला नाही. केवळ त्यागाचा उपदेश देणे अर्धी गोष्ट आहे, जेव्हा बरोबर ग्रहणाचा देखील उपदेश दिला जातो तेव्हा गोष्ट पूर्ण होते. त्याग आणि ग्रहण हे दोघे एक-दुसऱ्याचे पूरक आहेत. ज्याप्रमाणे रुपयाच्या नाण्याला दोन बाजू असतात तसे. हीच चरणानुयोग आणि अध्यात्माची एकता आहे, मित्रता आहे. अथवा ही दोघांची एकता (ऐक्य) जणु एक दोर आहे, ज्याचे एक टोक चरणानुयोग आहे, तर दुसरे टोक अध्यात्म आहे. दोराचे एक टोक दुसऱ्याशिवाय असू शकत नाही. ग्रहण त्यागाची अपेक्षा ठेवतो आणि त्याग ग्रहणाची.

'परा'पासून हटल्याशिवाय 'स्व' मध्ये येणे संभव नाही आणि जर नुसती 'परा'पासून हटण्यावरच दृष्टी राहिली म्हणजेच 'स्व' मध्ये पोहोचण्याची गोष्ट त्यामध्ये गर्भित नसेल - तर तेथे जास्तीत जास्त एवढेच

होईल की एका 'परा'पासून हटून दुसऱ्या 'परा'मध्ये अडकले जाऊ. जर आपण दोन्ही अनुयोगांच्या मैत्रीरूपी ह्या दोराला कापून दोन तुकडे केले तर, न तर नुसता अध्यात्मवाद कार्यकारी आहे न नुसता चरणानुयोग अर्थात बाह्य आचरण! दोर कापल्याने दोन्ही एकांतवाद बनतील आणि जर एक दुसऱ्याच्या सापेक्ष ह्यांच्या खऱ्या-योग्य स्वरुपाला मानले तर चरणानुयोग अध्यात्माचा पूरक असेल आणि अध्यात्म चरणानुयोगाचा.

वास्तविक खरा मोक्षमार्ग अध्यात्म आणि चरणानुयोगाच्या एकतेनेच बनतो. जसजसे साधक आत्मस्वभावाच्या सन्मुख होतो, तस-तसे कर्म ढिली होतात आणि तसतसेच आचरण बदलत जाते. ही तुलना आहे; जर बाह्य आचरण योग्य नाही तर कर्मदेखील हलकी झाली नाहीत आणि स्वभावाची साधनादेखील झाली नाही, असा नियम आहे. जर एखादी व्यक्ती बाह्य आचरण पाळते आणि स्वरुप प्राप्त करण्याचा पुरुषार्थ करते, तेव्हा ती जेव्हा स्वरुपाला प्राप्त करते तेव्हा तेच बाह्य आचरण खरा व्यवहार बनतो, त्यामध्ये खरेपणा येतो.

आत्मानुभव जीवाची आपली निवड

जसे की वरीलप्रमाणे आपण विचार करीत आलो, ह्या जीवाची ज्ञानशक्ती जाणण्याची शक्ती निरंतर परामध्ये लागलेली आहे - शरीर आणि शरीरासंबंधी पदार्थांमध्ये केंद्रित आहे. हा जीव स्वतःला शरीररुप पाहतो. शरीरच मी आहे असे मानताच स्वास्थ्य, सौंदर्य, बुद्धी, शैक्षणिक पदव्या, धन, पद, प्रतिष्ठा, स्त्री-पुत्रादिक कुटुंबीजन, समाज, राष्ट्र वगैरे हे सगळे माझे आहेत, हेच मी आहे असे मानतो. ह्यांच्या अभावामध्ये आपला अभाव आणि ह्यांच्या असण्यामध्ये स्वतःचे असणे (अस्तित्व) मानतो. फलस्वरुप ह्या पदार्थांशी संबंधित हजारो प्रकारचे विकल्प आणि आकुलता, येथवर की, नाना प्रकारच्या संभाव्य परिस्थितीशी संबंधित आकुलतादेखील निर्माण होतात आणि ह्या विकल्प-आकुलतांमध्ये अडकून हा जीव दुःखी होत असतो.

एखादे वेळेस एखादी आकुलता काही समयाकरिता मिटतसुद्धा असेल, तर त्याच वेळेला इतर हजारो उपस्थित असतात आणि ज्या मिटलेल्या आहेत त्या देखील काही वेळानंतर पुन्हा येतात, शक्यता तर त्या सर्वांची तेथे आहेच. एखाद-दुसरी आकुलता कमी झाल्याने हा जीव स्वतःला सुखी मानतो, परंतु वास्तविक सुख येथे नाही. ज्याला हा सुख मानीत आहे ते सुखाभासाशिवाय काहीदेखील नाही.

जेव्हा हा जीव शरीराला 'स्व' न मानता चैतन्याला 'स्व' मानतो, स्वतःला ज्ञानमय पाहतो, तेव्हा ह्याला आकुलता निर्माण होण्याचे कोणतेही कारणच उरत नाही. आत्म्याला 'स्व' मानताच, न कोणता रोग आहे, न कोणाचे मरण, न काही यायचे आहे आणि न काही जायचे आहे. जे आपले आहे ते नेहमी आपले आहे, जे पर आहे ते नेहमी पर आहे. असा अनुभव येताच सर्व प्रकारच्या आकुलता आणि विकल्प करण्याचे कारण समाप्त होते. म्हणून आचार्यांनी सांगितले आहे की, बा जीवा! तू स्वतःला शरीररूप म्हणजे जसा तू नाहीस तसे न पाहता चेतनारूप स्वतःला पहा-जाण, जसा तू अनादिकाळापासून आहेस आणि सदैव तसाच राहशील. स्वतःला चैतन्यरूप पाहणे/जाणणेच तुझ्या ज्ञानशक्तीला वाढवून पूर्ण करेल आणि राग-द्वेष जनित विकल्पांना हटवून तुला शुद्ध करेल. असे तू वर्तमानकाळात करू शकतोस. ही तुझी आपल्या स्वतःची निवड आहे की भले तू स्वतःला शरीररूप पहावे किंवा चैतन्यरूप!

शरीररूप पाहण्याचे फळ तर चौऱ्याऐंशी लाखयोनींमध्ये अनादिकाळापासून तू निरंतर भोगतच आला आहेस. ज्यांनी स्वतःला चैतन्यरूप पाहिले आहे ते परम आनंदास प्राप्त झाले आहेत. जरकरिता तुलासुद्धा तसा आनंद प्राप्त करावयाचा असेल तर तू देखील स्वतःला चैतन्यस्वरूप पहा आणि त्यारूपानेच स्थिर हो. कोठे बाहेर जायचे नाही, फक्त जे शरीराला 'स्व' मानत होतास त्याऐवजी चैतन्याला 'स्व' मानावयाचे आहे. ज्याप्रमाणे शरीराला 'स्व' मानताना तू ज्यांना शेजारी समजतोस त्यांच्या प्रती तुला आपलेपणाचा राग होत नव्हता, त्याप्रमाणे चैतन्याला 'स्व' मानताच स्त्री-पुत्रादिक, धन-संपत्ती वगैरे आणि शरीर हे सर्व शेजान्याप्रमाणेच दिसू लागतील. शरीर आणि चेतन स्वभाव दोन्ही तुझ्या जवळच आहेत. तू स्वतःच अनुभव करणारा आहेस. शरीराला आपले रूप अनुभव करणे तर तुला येतच आहे, परंतु त्याचप्रकारे शरीराऐवजी चैतन्याला निजरूप अनुभव करावयाचे आहे. जेव्हा शरीराला 'स्व' मानतोस तेव्हा तुला पूर्ण भेद ज्ञान देखील आहे - तू दुसऱ्या वस्तुंना आपल्या मानत नाहीस. तशाच प्रकारचे भेदज्ञान चैतन्याला 'स्व' मानल्याने करावयाचे आहे. हे केवळ तुझ्यावर अवलंबून आहे. त्या भेदज्ञानपूर्वक फक्त स्वतःमध्ये रहावयाचे आहे, बस परमानंदाला तो प्राप्त होईल.

आचार्य आणखीन पुढे म्हणतात की, आम्ही त्याच परमानंदाचा भोग करीत आहोत. फक्त एकदा आमचे म्हणणे केवळ एका घडीकरिता मानून समस्त पदार्थांपासून भिन्न आपल्या स्वरूपाला-चैतन्यस्वरूपाला-जसा की

वास्तविक तू आहेस-पहा, तर तुझे अनंतकाळाचे दुःख समाप्त होईल. ज्याप्रमाणे तू स्वतःला शरीररूप आणि राग-द्वेषरूप आजपर्यंत पहात आलास तसा तू कधीच नव्हतास, न आहेस आणि न कधी होऊ शकशील. हे शरीर तर जड-अचेतन पदार्थ आहे, ह्याची कोणतीही, कशीही अवस्था तुझ्या चैतन्यस्वभावाला प्रभावित करू शकत नाही, ह्याच्या नाशाने देखील तुझा नाश होऊ शकत नाही. त्याचे महत्व तर तोपर्यंतच आहे, जोपर्यंत तू त्याच्यामध्ये राहिला आहेस, नाहीतर लोक ह्याला शिवणार देखील नाहीत, ह्याला जाळतील, ह्याचे कोणतेही महत्व नाही, महत्व तर तुझे आहे. तुझ्या चैतन्य तत्त्वाचे आहे. म्हणून चैतन्याचा-आत्म्याचा अनुभव जरूरी आहे, बाकी सर्व मजबुरी आहे.

आत्मानुभव कसा करावा?

आत्म्याला जाणण्याचा उपाय

प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रत्येक समयाला तीन क्रिया एका वेळेस होत असतात. - एक तर शरीराची क्रिया, दुसरी शुभ किंवा अशुभ परिणाम अर्थात मनाची क्रिया तसेच तिसरी जाणण्याची क्रिया. शरीराची कशीही स्थिती असो, त्याचे जाणणे होत आहे. जर शरीर रोगी असेल तर तेथे एक तर रोगाचे असणे आणि दुसरे रोगाला जाणणे, दोन्ही गोष्टी एकत्रच होत आहेत, एका वेळेस होत आहेत.

दोन कामे एका वेळेस होत आहेत हाताचे वर जाणे आणि त्याला जाणणे, रोग असणे आणि रोगी अवस्थेला जाणणे, निरोगी असणे आणि त्या अवस्थेला जाणणे. येथे हा निर्णय करावयाचा आहे की ज्यामध्ये हे रोग वगैरे झाले आहेत तो मी आहे की त्याला जाणणारा मी आहे? शरीराची अवस्था बदलत आहे. जाणणारा त्याला जाणत आहे. शरीर वृद्ध होत आहे, त्याला देखील जाणत आहे, मरत आहे तर त्यालादेखील जाणत आहे, परंतु जो जाणणारा आहे तो न तर वृद्ध होत आहे, न मरत आहे. येथे हा निर्णय करावयाचा आहे की मी तर जाणणारा आहे. आणि अवस्था बदलण्याचा संबंध शरीराबरोबर आहे.

ज्याप्रमाणे शरीराच्या प्रत्येक क्रियेला, प्रत्येक अवस्थेला जाणणारा त्याचसमयी जाणत आहे, त्याचप्रमाणे परिणामांची देखील कोणतीही अवस्था असो, त्यांना जाणण्याचे कार्य देखील त्याचवेळी त्याबरोबरच होत आहे. जसे क्रोध येणे आणि त्याला जाणणे. क्रोध वगैरे कमी-अधिक होत आहेत - क्रोधापासून मान, मानापासून माया, मायेपासून लोभ वगैरे परिणाम होत

आहेत. परंतु जाणणारा सतत, एकरूपपणे जे काही परिणमन होत चालले आहे त्या सर्वांना जाणत आहे, जाणणे चालूच आहे. तो क्रोधालाही जाणत आहे आणि क्रोधाच्या अभावालाही जाणत आहे; क्रोधाच्या अभावामध्ये त्याचा अभाव होत नाही. त्याचे काम तर फक्त जाणणे आहे.

अशाप्रकारे हे निश्चित झाले की तीन कार्ये एकावेळेस होत आहेत - शरीराश्रित क्रिया, विकारी परिणाम आणि जाणण्याची क्रिया. ह्यामधील पहिली दोन कार्ये तर नाशवान आहेत परंतु जाणणेपणा - ज्ञायकपणा त्रिकाल राहणारा आहे. स्वप्न पडले असता देखील त्याचसमयी जाणत आहे, तेव्हा तर सकाळी उठून तो आपले स्वप्न सांगू शकतो. आज फार छान झोप आली, ह्यालादेखील जाणणाऱ्यानेच जाणले. एक जण झोपत होता आणि दुसरा त्यालादेखील जाणत होता.

ह्या तिन्ही क्रिया एकावेळेस होत असतात, ह्या गोष्टीचे ज्ञान आजपावेतो आपणास नव्हते, कारण जाणण्याची आपली क्रिया आपल्या लक्षात आली नाही, कारण केवळ शरीराच्या क्रिया आणि मनाच्या क्रिया म्हणजेच शुभ-अशुभ भावच लक्षात येत आहेत, म्हणूनच शरीराच्या क्रिया आणि राग-द्वेषरूप परिणामांनाच आपण आपले असणे आपले अस्तित्व समजले. स्वतःला ह्यांचा कर्ता मानले. ह्या व्यतिरिक्त एखादी जाणण्याची क्रियादेखील होत आहे आणि त्याची पातळी ह्यांच्या पातळीहून वेगळी आहे, ही गोष्ट कधी समजलीच नाही. फलस्वरूप असे झाले की धर्माकरिता आम्ही एका बाजूला परिणामांना बदलण्याचा प्रयत्न केला. अशुभापासून शुभरूप बदलण्याचा प्रयत्न केला आणि दुसऱ्या बाजूला शरीराश्रित क्रियेला अशुभापासून शुभरूप बदलण्याची इच्छा केली.

जर शरीराच्या आणि मनाच्या क्रिया बदलल्या तर आम्ही ह्या बदलालाच धर्म मानला आणि अहंकार केला की मी असे केले. ह्या गोष्टीला जरादेखील जाणले/समजले नाही की ह्या दोन्ही पर-आश्रित क्रिया आहेत, आत्म्याच्या आपल्या स्वाभाविक क्रिया नाहीत, म्हणून फक्त ह्या पराश्रित क्रिया बदलण्याने धर्म होणे कदापि शक्य नाही; धर्म तर आत्म्याचा स्वभाव आहे, त्याचा संबंध तर त्या तिसऱ्या - स्वाभाविक क्रियेशी आहे - जाणण्याच्या क्रियेशी आहे. हा असमंजसपणा, ही चूक त्या जाणणाऱ्याचीच आहे की त्याने स्वतःच्या स्वाभाविक क्रियेलाच न ओळखता विकारी परिणामांमध्ये आणि शरीराश्रित क्रियांमध्येच आपलेपणा मानला आहे, हाच अहंकार आहे, हेच मिथ्यात्व आहे, हाच संसार आहे. जो तोपर्यंत मिटणार नाही जोपर्यंत हा जीव आपल्या स्वाभाविक क्रियेला जाणणार नाही.

जाणण्याची क्रिया : जीवाची स्वतःची आपली क्रिया

धर्माच्या मार्गाच्या सुरुवातीसाठी आपण हा निर्णय करणे आवश्यक आहे की, जाणण्याची क्रिया तर माझ्या ज्ञाता स्वभावातूनच निघत आहे. ती माझी स्वतःची क्रिया आहे आणि वास्तविक बाकीच्या दोन क्रिया कर्माच्या संबंधामुळे होत आहेत - जसे सुरुवातीला दिल्या गेलेल्या उदाहरणामध्ये साखरेचा गरमपणा पराच्या - अग्निच्या-संबंधामुळे होता. आजपावेतो तर ह्या कर्मकृत दोन प्रकारच्या क्रियांमध्येच आपलेपणा मानलेला होता, आपले असणे अस्तित्व मानले होते, परंतु आता आपला आपलेपणा त्या जाणणाऱ्यामध्ये आला पाहिजे. जसा आपलेपणा - जसे एकत्व-शरीराश्रित क्रिया आणि विकारी परिणामांमध्ये आहे, तसा आपलेपणा, तसे एकत्व त्यांच्याऐवजी जाणण्याच्या क्रियेमध्ये आले पाहिजे.

ज्या एखाद्याचे असे घटित होते त्याला वास्तविक असा अनुभव होऊ लागतो की, चालत असूनदेखील मी चालणारा नाही, चालण्याच्या क्रियेचा फक्त जाणणारा आहे. बोलत असूनदेखील मी बोलणारा नाही, परंतु वास्तविक बोलणाऱ्याला फक्त जाणणारा आहे; मरत असताना देखील मरणारा मी नाही, परंतु मरणाला फक्त जाणणारा आहे. अशाप्रकारे क्रोध असतानादेखील मी क्रोधरूप नाही, उलट त्याचा फक्त जाणणारा आहे; लोभ वगैरे असूनदेखील लोभ वगैरे करणारा मी नसून फक्त जाणणारा आहे; दया करुणा वगैरे परिणाम होत असून देखील मी न तर त्यारूपाने आहे आणि न त्यांना करणारा आहे. परंतु त्यांना जाणणारा आहे. मी तर जाणण्याशिवाय इतर काही करूच शकत नाही हाच साक्षीभाव आहे.

अशातऱ्हेने ह्या जीवाचे 'स्व' आणि 'पर' ह्यांमध्ये भेदविज्ञान उत्पन्न होईल तेव्हा हा शरीरामध्ये रहात असूनदेखील शरीरापासून वेगळा होईल, संसारामध्ये रहात असूनसुद्धा संसार त्याच्या अंतरंगामध्ये राहणार नाही.

ज्ञानक्रियेला - जाणण्याच्या क्रियेला कसे पकडावे?

प्रथम ह्या तिन्ही क्रियांना एक दुसऱ्यापासून भिन्न जाणावे आणि मग फक्त जाणण्यामध्येच आपले - एकत्व - तादात्म्य स्थापित करणे जरूरी आहे. येथे जाणणेपणाच्या संबंधी हे चांगल्या तऱ्हेने समजले पाहिजे की जे जाणण्याचे कार्य होत आहे, ते कार्य कर्म-सापेक्ष क्षायोपशमिक ज्ञानाचे आहे जे कमी अधिक होते, ज्यामध्ये इंद्रियांच्या - मनाच्या सहाय्यतेची आवश्यकता आहे, जे सविचार - सविकल्प आहे, जे ज्ञान-विशेष (पर्याय) आहे - त्याला पकडावयाचे नाही.

परंतु त्या माध्यमातून त्या स्त्रोताला पकडावयाचे आहे, जेथून हे (ज्ञान-विशेष) निर्माण होत आहेत. जे ज्ञान सामान्य आहे, जे ज्ञानपिंड आहे, जे निर्विचार - निर्विकल्प आहे, ज्यातून हे जाणण्याचे तरंग निर्माण झाले आहेत. उदा. सूर्याचा प्रकाश येत आहे आणि जरी किरणांमध्ये प्रकाश आहे, तरी किरणांना पकडावयाचे नाही. किरणांच्या माध्यमातून त्या सूर्यापर्यंत पोहोचायचे आहे जो प्रकाशाचा अखंड पिंड आहे. किरण तर अंश आहे आणि सूर्य तर अंशी आहे. त्याप्रमाणे क्षायोपशमिक ज्ञान तर फक्त एक पर्याय/अवस्था आहे, ह्यामध्ये हीनाधिकता आहे, परिवर्तनशीलता आहे, कर्माचा संबंध आहे - त्याला पकडावयाचे नाही, परंतु त्याच्या माध्यमातून ज्ञानाच्या त्या अखंड पिंडामध्ये, ज्ञान-सामान्यामध्ये, आपले सर्वस्व स्थापित करावयाचे आहे, ज्यामधून हे ज्ञानविशेषाचे तरंग उठत आहेत, जो त्रिकाली एकरूप-एकसदृश राहणारा आहे आणि जो कर्म-निरपेक्ष आहे. ज्ञानाची पर्याय अंश आहे, अंशी नाही; अंशी तर ज्ञानसामान्य आहे; अंशी कर्म निरपेक्ष पारिणामिक भावरूप आहे आणि अंश आहे कर्मसापेक्ष क्षायोपशमिक भावरूप! सामान्याला मुख्य करावयाचे आहे व विशेषाला गौण करून स्वतःचा सामान्यरूप अनुभव करावयाचा आहे.

वरील तिन्ही क्रियांना वेगवेगळे जाणणे तर एका अपेक्षेने सोपे आहे, परंतु त्या जाणणेपणामध्ये - ज्ञातापणामध्ये आपलेपणा स्थापित करणे अवघड आहे. तरीदेखील त्यासाठी उपाय आहे - पाच सात मिनिटाकरिता वेगळे बसून हे असे निश्चित करावे की, शरीराची जी काही क्रिया होईल ती माझ्या जाणीवेमध्ये होईल, पापणीचे लवणेसुद्धा माझ्या जाणीवेमध्ये होईल, असावधानतेमध्ये नव्हे! शरीराच्या क्रियेचा कर्ता न बनता त्याचा मात्र जाणणारा बनून रहायचे आहे आणि जर दोन मिनिटेदेखील जाणणान्यावर जोर देत शरीराच्या क्रियेला फक्त पाहू लागलो तर आढळून येईल की जाणणारा शरीराहून वेगळा आहे. अशात-हेने पाच-सात मिनिटांकरिता बसून मनामध्ये उठणाऱ्या विकल्पांचा कर्ता न बनता मात्र जाणणारा - ज्ञाता बनून रहावे.

मनामध्ये कोणतेही भाव चालले असतील, कोणतेही विचार सुरू होत असतील, त्यांना पहात रहावे - पहात रहावे (जाणत रहावे) भले शुभ विचार असोत किंवा अशुभ, त्यांचा कोणताच विरोध करू नये की असा विचार का आला आणि असा का आला नाही. आपले काम फक्त जाणणे हे आहे, त्या जाणणान्यावर जोर (बल) देत जावे. आपण त्या विचारांचे न करणारे आहोत, न थांबविणारे आहोत, आपण तर त्यांना फक्त जाणणारे आहोत,

बस्! आपले काम करत जावे. आपण मन नाही, आपण देह नाही, जरा अंतरंगात शिरावे आणि पहात रहावे. मनाला म्हणावे - 'जेथे जायचे असेल, जो विचार-विकल्प करावयाचा असेल तो कर, आम्ही तर तुला केवळ पाहू (जाणू).'

लोक म्हणतात की मन आपल्या कऱ्यात नाही, परंतु जर आपण केवळ दोन मिनिटाकरिता मनाला थांबविले नाही - त्याला जेथे जायचे असेल तेथे जाऊ दिले, बस एवढे ध्यानात ठेवावे की, त्याचे कोठेही भरकटणे आपल्या जाणकारीमध्ये (जाणीवपूर्वक) व्हावे, लक्ष नसताना नव्हे - तेव्हा मग आपल्याला आढळून येईल की हे मन कोठेही जात नाही - आता तर ते हलतही नाही.

जर आपण धैर्याने - नेटाने असा अभ्यास चालू ठेवला, पाहण्या-जाणण्यावाल्यावर जोर देत गेलो तर लक्षात येईल की, कधी-कधी काही तरी होऊ लागते, जणु पावसाच्या हळुवार सरीचा झोत अंगावर आला असावा! - एका क्षणासाठी सर्व शून्य होऊन जाते. निर्विचार होऊन जाते, निर्विकार होऊन जाते, एक अभूतपूर्व शांती पसरते.

जर असे झाले तर चावी गवसली की विकल्परहित होणे शक्य आहे आणि जे एक क्षणासाठी होऊ शकते ते एका मिनिटासाठी, एका तासासाठी, एक दिवसासाठी किंवा कायमचे का नाही होऊ शकणार? सुरवातीला थेंब थेंब पडेल, नंतर एखाद्या दिवशी तुफान (वादळ) येईल, पूर येईल. तेव्हा असे घडेल की जे आजतागायत कधीच घडले नाही. लक्षात येईल की अंतरंगात कोणी जागृत होऊ लागला आहे.

बाह्यामध्ये झोपलेला असूनदेखील तो जागा आहे असे जाणवेल, चालत असून देखील तो न चालणारा असा भासेल, बोलत असताना देखील अबोल भासू लागेल. बाह्यामध्ये सर्व क्रिया होतील, परंतु 'त्याच्यामध्ये' काहीही होत नाही असे जाणवेल. जेव्हा आपण जागृत झालो, सावधान झालो, फक्त जाणणारा/ ज्ञाता बनलो, तेव्हाच आढळून येईल की मन गायब झाले आणि शांतीचे आगमन झाले. आपला संसार आपल्या मनामध्ये आहे. जोपर्यंत मनाच्या विचारामध्ये आपणास रस वाटत आहे, त्यामध्ये आपण आपलेपणा मानलेला आहे, तोपर्यंतच त्यांना बळ मिळत आहे. जेव्हा आपण विचारांना / विकल्पांना स्वतःहून वेगळे पाहू-जाणू तेव्हाच आपण त्या ज्ञात्याच्या/ जाणणाऱ्याच्या सन्मुख होऊ, सर्व विचार-विकल्प गायब होतील, सर्व शून्य होईल आणि केवळ एक जाणणारा, ज्ञाता राहिल - तेव्हा आपले

दर्शन, आत्मदर्शन होईल तेव्हा राग-द्वेष आणि शरीरादीहून भिन्न आपल्या स्वभावाचा अनुभव होईल.

स्वानुभव

स्वानुभवाकरिता सर्वप्रथम बुद्धीच्या पातळीवर आपल्या चैतन्य स्वभावाला शरीरापासून, शरीरसंबंधित पदार्थापासून स्त्री-पुत्रादिक आणि धनसंपत्ती वगैरे पासून, शुभ-अशुभ विकारी भाव, विचार-विकल्पांपासून आणि मोहादिक आठ प्रकारच्या कर्मांपासून भिन्न/अलग/वेगळा आहे असा निर्णय करावयाचा आहे. ज्याप्रमाणे एखादा व्यापारी आपल्या जमाखर्चाच्या वहीला पडताळून, वजाबाकी-बेरीज करून शिल्लक काढतो, आणि त्या शिल्लकेला आपली पुंजी समजत नाही तर दुसऱ्यांचा जो पैसा अडका अन्य एखाद्या प्रयोजनासाठी त्याच्याकडे आलेला असेल, त्याला वजा करून जी बाकी उरते त्यालाच आपली मिळकत समजतो.

त्याप्रमाणे स्वानुभवाचा साधक देखील उपर्युक्त त्या शरीरादिक समस्त परसंयोगांना वजा करून जो फक्त ज्ञान-दर्शनाचा पिंड उरतो, बस्स! त्यामध्येच आपलेपणा स्थापित करतो; निर्णय करतो की, जे शरीरादिक परसंयोग आहेत ते आपल्याबरोबर असूनदेखील आपले नाहीत. येथवर तर झाला तो कागदी व्यवहार अथवा बुद्धीच्या पातळीवरील निर्णय! परंतु पुनश्च, ज्याप्रमाणे तो व्यापारी त्या शिल्लकेला तिजोरीमधील ठेवलेल्या बाकी धनराशीशी जुळवणी करतो आणि तिलाच आपली पुंजी मानतो बाकी गोष्टीला नाही.

त्याप्रमाणे साधकदेखील आपल्या ज्ञानामध्ये समस्त परसंयोगांचा निषेध करून इंद्रियांद्वारे आपला जो ज्ञानोपयोग बाहेर जात आहे त्याला तेथून हटवून आपल्या आत्मशक्तीला शरीर-इंद्रिय-विचार-विकल्पांपासून हटवून त्याला ज्ञानाच्या अखंड पिंडाकडे उन्मुख करतो, त्याच्याबरोबर अभेदपणा एकत्व स्थापित करतो - आपल्या सत्तेचा फक्त आपल्या अस्तित्वामध्ये अनुभव करतो. अथवा दुसऱ्या शब्दात आपल्या ज्ञानाच्या पर्यायीमध्ये आपल्या चैतन्य-स्वभावाला ज्ञेय बनवून त्याला निजस्वरूप पाहतो. हाच स्वानुभव, आत्मअनुभव, आत्म-दर्शन किंवा निजसत्तावलोकन!

खालच्या भूमिकेमध्ये स्थित असलेल्या साधकाच्या आत्मानुभवाच्या काळी केवळ स्वभावाचा स्पर्श होतो. परंतु स्पर्श होताच जी गोष्ट घडते ती आपल्या ध्यानात येते - सर्व जग शून्य होते, शरीराला / मनाला विसरले जाते, परंतु तरीदेखील चैतन्यदीपक अंतरंगात जळत राहतो. शरीर

आपल्यासमोर पडलेले भिन्न दिसून येते. अभ्यासू साधकाला कधी-कधी असा अनुभव आपल्या विशेष प्रयत्नाशिवाय देखील घडतो. अचानक आपण शरीरापासून वेगळे होऊ लागतो - शरीर वेगळे जाणवू लागते. न एखादा विकल्प राहतो न कोणती चिंता! असे वाटते की आता ही चेतना शरीरापासून वेगळीच राहिल.

अशी घटना होऊन गेल्यावरसुद्धा दिवसभर त्याचा असर कायम राहतो. अशी विरक्ती होते की जशी पूर्वी कधीही झाली नव्हती. मग शरीराचा जन्म ह्याचा जन्म रहात नाही आणि न शरीराचा मृत्यू ह्याचा मृत्यू ठरतो, मृत्यूचे भय नाहीसे होते. ह्याने मृत्यूला जणु प्रत्यक्ष पाहिले आहे. जे मृत्यूच्या वेळी होते ते आज साक्षात झाले आहे. ही दशा जास्त काळ टिकत नाही. जर वारंवार अनुभव होत गेला तर विरक्ती कायम रहाते, परंतु जर फार दिवस झाला नाही तर जुन्या आठवणीप्रमाणेच राहून जातो.

आगमज्ञान आणि आत्मज्ञान

आत्म्याच्या बाबतीत आजपर्यंत ह्याने जे जाणले होते, ते अगमाद्वारे, शास्त्राद्वारे जाणले होते, दुसऱ्याकडून जाणले होते. परंतु आता ह्याने स्वतः चाखून बघितले आहे, आपल्या अनुभवाने जाणले आहे. आयुष्यामध्ये जो बदल येतो तो केवळ शास्त्राद्वारे माहिती प्राप्त केल्याने कधीच शक्य नाही. शास्त्राद्वारे जाणणारे तर लाखो असतात, परंतु त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी मिळत नाही, होय, एवढे अवश्य आहे की अंतरंगातील बदलाशिवाय ते अनेक प्रयत्नांती बाह्य बदल आणू शकतात, परंतु असा बदल नकली बदल असतो, खरा नाही. खरेपणा तर तेव्हा येतो जेव्हा तो बदल/परिवर्तन निज आत्म्याच्या आस्वादानातून फुलला असेल, स्वतः निर्माण झाला असेल!

आत्म्याच्या बाबतीत जाणणे आणि आत्म्याला जाणणे ही दोन भिन्न-भिन्न कार्ये आहेत. ह्या दोहोंमध्ये एक महत्त्वाचा फरक आहे. पहिले कार्य तर शास्त्राद्वारे अथवा त्यांच्या जाणकार पुरुषांद्वारे होऊ शकते. परंतु दुसरे कार्य म्हणजेच स्वतःला जाणण्याचे कार्य ते तर आपणाला स्वतःच करावे लागेल. जसे एखाद्या व्यक्तीच्या बाबतीत वाचून, दुसऱ्यांकडून त्याच्याबाबतीत ऐकून, खूपशी माहिती गोळा केली, परंतु त्या व्यक्तीला जाणणे तर तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा त्याला प्रत्यक्ष भेटू! अशात-हेने आत्म्याला जाणणेदेखील प्रत्यक्ष आत्म्याच्या भेटीनेच होणार, निव्वळ शास्त्रातून माहिती गोळा केल्याने होत नाही.

उदाहरणासाठी असे मानावे की, एखाद्या व्यक्तीला एक नकाशा सापडला की ज्यामध्ये एखाद्या जागी गाडलेल्या खजिन्याची माहिती आहे आणि त्याने त्या नकाशाचा चांगल्या तऱ्हेने अभ्यास करून त्या नकाशाला समजूनदेखील घेतले. परंतु एवढे काम केल्यानेच त्याला धनाची प्राप्ती होऊ शकत नाही. धनप्राप्ती तर त्याला तेव्हाच होईल की जेव्हा तो नकाशाद्वारे दाखविलेल्या स्थळी जाऊन, खोदण्याचे काम सुरू करेल आणि तोपर्यंत खोदत राहिल की जोपर्यंत तो त्या गाडलेल्या संपत्तीपर्यंत पोहोचत नाही. अशाच तऱ्हेने आपणासदेखील शास्त्ररूपी नकाशाद्वारे तत्वाला समजून आपल्या अंतरंगामध्ये जेथे तत्त्व आहे तेथे त्या तत्त्वाचा शोध घ्यायचा आहे आणि तोपर्यंत शोधायचे आहे, जोपर्यंत त्या निजतत्त्वाची प्राप्ती होत नाही. शास्त्रातून मिळवलेल्या माहितीला जर आत्मदर्शन / आत्मानुभवाचे साधन बनविले गेले नाही तर अशा माहितीमुळे तर अहंकाराचीच पुष्टी होते. एक पुस्तकी (Theoretical) ज्ञान आहे तर दुसरे अनुभवजनित ज्ञान आहे. म्हणून आपणास आगमाद्वारे जाणायचे आहे व आपणामध्ये पाहायचे आहे.

आत्मानुभव झाल्यावरच ह्याला वास्तविक समजते की मी तर जाणणारा आहे, फक्त आपल्या जाणण्याच्या क्रियेचा मालक आहे. शुभभावांनादेखील फक्त जाणतो आणि अशुभभावांनादेखील फक्त जाणतो. ह्या दोघांनाही करणारा मी नाही, हे तर कर्मजनित आहेत. जसे, एक त्रिकोण आहे ज्याच्या वरच्या टोकाला ज्ञान आहे व खालच्या दोन टोकांना एकावर शुभभाव आणि दुसऱ्यावर अशुभ भाव आहे. ज्ञान अथवा ज्ञाता शुभ-अशुभ दोन्ही भावांपासून वेगळ्या पातळीवर आहे, वरची पातळी 'स्व' ची आहे आणि खालची पातळी 'परा'ची आहे. ज्ञान त्या शुभ व अशुभ भावांना जाणत तर आहे परंतु त्यांच्यापासून भिन्न आहे आणि त्यांचा कर्तासुद्धा नाही.

जेव्हा हा अशाप्रकारे पाहतो तेव्हा शुभ-अशुभ भाव असूनदेखील त्याबाबतीतील अहंकार रहात नाही. भले दयेचे किंवा सत्य बोलण्याचे परिणाम असोत किंवा खोटे बोलण्याचे; परंतु त्यामध्ये आपलेपणा, अहंपणा उरत नाही-अहं मरतो आणि ज्याचा अहं निघून गेला आहे, त्याचा संसारच उरत नाही. संसारामध्ये जी रुची / रस आहे तो अहंपणाचा आणि आपलेपणाचा तर आहे. ज्याचा अहंपणा आणि आपलेपणा निघून गेला त्याला संसारामध्ये कोणती रुची रहातच नाही. अशाप्रकारे शरीरामध्ये ह्याचा कोणताही अहंपणा रहात नाही. हा चांगल्याप्रकारे जाणतो की

शरीराच्या ज्या नाना प्रकारच्या अवस्था होत असतात त्या सर्व कर्म-जनित आहेत, मी तर त्यांचा केवळ जाणणारा आहे - त्यांच्या रुपाने नाही.

ज्याप्रमाणे एखाद्या / दुसऱ्यांच्या शरीराला मी जाणतो - त्यांचा कर्ता-भोक्ता नाही, त्याप्रमाणे ज्या शरीरामध्ये मी आहे, त्याला देखील मी पररुपानेच जाणत आहे, त्याचादेखील कर्ता किंवा भोक्ता मी नाही - हे शरीर आणि दुसरे शरीर दोहोंच्या परपणामध्ये काही फरक नाही. आता कर्तापणा (करू करुची भावना) तर समाप्त झाली आहे मात्र असणे बाकी आहे. अनेक प्रकारचे शुभ अशुभ भाव आणि शरीराच्या अवस्था होत आहेत, मी त्यांचा जाणणारा तर आहे पण त्यांना करणारा नाही. (ज्ञाता आहे, कर्ता नाही)

जेव्हा आत्मा अशाप्रकारे शुभ-अशुभ भावांपासून अर्थात राग-द्वेषांपासून तसेच शरीरापासून स्वतःला भिन्न ज्ञानरुप पाहतो तेव्हा ह्याच्या जीवनामध्ये सहज स्वाभाविकपणाने परिवर्तन येणे सहज शक्य आहे. एवढे निश्चित आहे की, एखाद्याच्या जीवनामध्ये ते परिवर्तन अपेक्षेपेक्षा लवकर येईल आणि एखाद्याच्या जीवनामध्ये हळूहळू येईल. परिवर्तनाची गती एखाद्या व्यक्तीवर अवलंबून असते, परंतु परिवर्तन अवश्य होईल.

आत्मज्ञान झाल्यानंतर राग-द्वेषाची स्थिती

आत्मानुभव होऊनदेखील, ज्ञानस्वभावामध्ये आपलेपणा स्थापित होऊन देखील, अजून आत्मबळाची एवढी कमतरता आहे की त्या ज्ञान-स्वभावामध्ये थांबण्याची इच्छा असूनसुद्धा थांबू शकत नाही. अशा परिस्थितीचे काय कारण असावे बरे? ही अशी कशी विवशता आहे? ह्याला आत्मबळाची कमतरता (हीनता) म्हणू शकतो, रागाची तीव्रता म्हणू शकतो अथवा पूर्वसंस्कारांचा - कर्माचा जोर (बल) म्हणू शकतो. जरी श्रद्धेमध्ये खरे वस्तुतत्त्व आले आहे, तथापि कार्यरुप परिणाम होऊ शकत नाही. शरीरामध्ये आपलेपणा तर उरला नाही. परंतु शरीरामध्ये स्थिती आहे; राग-द्वेषामध्ये आपलेपणा तर नाही, परंतु राग-द्वेषरुप भाव अजूनही आहेत.

कुंभाराने चाक फिरविण्याचे लाकूड (दांडा) तर हटविले परंतु चाक ज्याप्रमाणे अजूनही फिरतच आहे. किंवा झाड तर तोडले आहे परंतु पानं अजूनही हिरवी आहेत. मुलांचे पालन तर होत आहे; प्रथम माता बनून होत होते आता धायमातेप्रमाणे! घरात तर रहात आहे, परंतु घर आता घर नाही धर्मशाळा वाटत आहे. व्यापार-धंदा तर होत आहे; परंतु प्रथम मालक

म्हणून होत होता, आता ट्रस्टी बनून चालू आहे. सर्व वस्तु तर अजूनही आहेत परंतु आता स्वामित्व उरलेले नाही.

पूर्व-संस्कार त्याला स्वभावामध्ये स्थिर होऊ देत नाहीत म्हणून त्यांना तोडण्याकरिता तो नवे संस्कार निर्माण करतो. आतापर्यंत शरीराशी प्रत्येक समयाला एकत्वाची भावना केल्याने ह्याने जे संस्कार एकत्रित केले होते ते शरीराप्रती अन्यत्व भावनेच्या जोरानेच नाहीसे होतील. म्हणून आता हा त्याचा उपाय करतो. आतापर्यंत रागादीचा व शरीरादीचा कर्ता बनत होता, आता ते विद्यमान असूनही त्यांचा ज्ञाता झाला आहे - कर्तृत्व अथवा अहंपणा समाप्त झाला आहे. कालपर्यंत शरीराला आपले मानून असे मानत होता -

“मैं सुखी दुखी, मैं रंक - राव, मेरे धन गृह गोधन प्रभाव ।

मेरे सुत तिय मैं सबल दीन, बेरुप सुभग मूरख प्रवीन ॥

तन उपजत अपनी उपज जान, तन नशत आपको नाश माना।”

परंतु आज आत्म्याला 'स्व' मानल्याने ह्याला समजून येते की, मी एक, एकमात्र अनंत गुणांचा पिंड, चैतन्य तत्त्व आहे, माझा न तर जन्म आहे न मरण, मी न मनुष्य-तिर्यच-देव-नारकी आहे न स्त्री, पुरुष-नपुंसक, मी न धनवान-निर्धन, मूर्ख-बुद्धिमान वगैरे आहे आणि न परपदार्थांचा संयोग किंवा वियोग मला सुखी-दुःखी करू शकतो.

आत्मदर्शनाबरोबर होणाऱ्या सम्यक्-धारणा

जेव्हा अशाप्रकारे आपल्या चैतन्य-स्वभावाचा अनुभव करतो तेव्हा -

१. अहंकार उत्पन्न होण्याचा तर प्रश्नच उभा राहत नाही, कारण अहंकाराचा आधारच तर शरीरादीमध्ये, पुण्य-पापफलरूप परपदार्थांमध्ये आणि शुभाशुभ भावांमध्ये आपलेपणाची मिथ्या मान्यता आहे.

त्याग आणि ग्रहण, गृहस्थ-मुनीपणा, गरीबी-श्रीमंती, मूर्खपणा-विद्वानपणा, रोगी-निरोगीपणा, मनुष्य-पशुपणा वगैरे सगळे वास्तविक परिघाचे हिस्से आहेत आणि आता ह्याचे सर्वस्व केंद्रावर आहे - 'तो' मी आहे. - म्हणून पर्यायामध्ये अहंबुद्धी कशी होऊ शकते?

२. चेतनेच्या पातळीवर, केंद्रावर हा ज्ञान-दर्शनाव्यतिरिक्त काही करू शकत नाही. जे सुखी-दुःखी करण्याचे भाव असतात ते सर्व परिघ आहेत - 'ह्या'चे हिस्से आहेत - विकारी परिणाम आहेत - म्हणून पराला सुखी-दुःखी करण्याचा मिथ्या अहंकार असू शकत नाही.

३. शरीराच्या पातळीवर तर काही इष्ट व काही अनिष्ट आहे. परंतु चेतनेच्या स्तरावर न काही इष्ट आहे, न अनिष्ट आहे. म्हणून राग-द्वेष करण्याचे कोणतेही कारण उरत नाही. कारण इष्ट-अनिष्टपणा वस्तुमध्ये असत नाही. वस्तुमध्ये इष्ट-अनिष्टपणा दिसणे, हा तर दृष्टीदोष आहे. जसे स्त्री ही न तर स्वर्ग आहे आणि न तर नरक. जर ती नरक दिसून येत असेल तर तो सुद्धा आपला दृष्टीदोष आहे आणि जर ती स्वर्ग दिसून येत असेल तर तो सुद्धा दृष्टीदोष आहे. स्त्री आपल्यापासून एक भिन्न जीवात्मा आहे असे दिसणे हीच खरी दृष्टी आहे.

कोणतीही वस्तु चांगली आहे ना वाईट आहे, वस्तु तर वस्तुरुपच आहे. बरे-वाईटपणा वस्तुमध्ये नाही, तर आपल्या आतून येणारा विकार आहे. जसे - कावीळ झालेल्या रोग्याला दूध पिवले दिसावे! वास्तविक दूध पिवले नाही, पिवले दिसणे हा तर एक दृष्टीविकार आहे. अशात-हेने जर वस्तु आपणास बरी-वाईट भासू लागली तर समजावे की आपल्यांमधील विकार अजून संपलेला नाही. आपणाला वस्तु ठीक (नीट) करावयाची नाही तर आपल्या विकारांना मिटवायचे आहे.

४. सुख-दुःख एक तर दुसऱ्यांमुळे अथवा पुण्य-पापामुळे होते - प्रथम तर असेच मानत होता. आता लक्षात आले की दुःख तर आपल्या कषायांमुळे होते आणि सुख कषायांच्या अभावाने होते, म्हणून सुखी होण्याकरिता कषायांच्या अभावाचा उपाय करतो.

ह्या जीवाला इतर कोणी जीव न दुःख देऊ शकतो आणि न सुख. मी दुसऱ्याला सुख-दुःख देऊ शकत नाही न दुसरा मला देऊ शकतो. परंतु आपण लोक एक दुसऱ्यांपासून सुख-दुःख घेतो. दुसऱ्यांना पाहून, त्याच्या वागणुकीला पाहून, त्यांच्या बोलण्या-चालण्याने जेव्हा आपण सुख-दुःख घेतो तेव्हा लौकिक भाषेमध्ये असे म्हटले जाते की त्याने सुख-दुःख दिले. वास्तविक त्याने दिलेले नाही, आपण घेतले. ह्याचे कारण आपण आहोत - दुसरे कोणी नव्हे! ही गोष्ट लक्षात आल्याने ह्या जीवाचा दुसऱ्याला सुखी-दुःखी करण्याचा अहंकार निर्माण होत नाही आणि आपल्या सुख-दुःखाला हा इतरांना जबाबदार ठरवत नाही.

५. प्रथम असे मानत होता की कषाय दुसऱ्यामुळे होतात किंवा कर्मदयामुळे होतात. आता लक्षात आले की, कषाय होण्यामध्ये सर्वस्वी आपणच जबाबदार आहोत. कोणती परवस्तु कषाय करवित

नाही आणि न की पर कारणामुळे कषाय होतो, परंतु जेव्हा पराचे अवलंबन घेऊन मी स्वतःच राग-द्वेषरूप परिणमन करतो, तेव्हा असे म्हटले जाते की, पर पदार्थाने कषाय करविले आणि पर न तर एखादे कार्य करतो आणि न कार्य करवितो. परंतु आपणच पराचे अवलंबन घेऊन कार्य करतो.

सामान्यपणे लोक असे मानतात की, दुसऱ्याने शिवी दिल्याने आपणाला क्रोध आला, दुसऱ्याने आमचे मन बिघडविले, वगैरे; परंतु असे नाही. वास्तविक असे आहे की विहिरीमध्ये रिकामी बादली आपण टाकली, त्या बादलीने विहिरीतील पाण्यामध्ये कोणताही बदल केला नाही. मलीन पाणी विहिरीत भरलेले होते, तर बादलीने ते मलीन पाणी बाहेर काढून दिले. जर विहिरीत स्वच्छ पाणी असते तर त्या बादलीने स्वच्छ पाणी बाहेर काढले असते. आणि जर विहिरीत पाणीच नसेल तर बादली रिकामीच परत येईल. बादलीने विहिरीमध्ये काही नवीन निर्मिती केली नाही. दुसरी व्यक्ती आपल्यासाठी बादली प्रमाणे आहे.

उदाहरणामध्ये तर आपण बादलीचा गुण-दोष न समजता, विहिरीतील पाणी मलीन किंवा स्वच्छ आहे, असेच समजत होतो. परंतु येथे शिवी देणाऱ्याचा दोष पाहतो त्याला ठीक करू इच्छितो. जेव्हा शिवीचे आपणच अवलंबन घेतले, तिला अनिष्ट रूप मानले, तेव्हाच तर अंतरंगामध्ये असलेल्या विकाररूपपणे किंवा क्रोधरूपपणे परिणमन झाले. म्हणून चूक आपली आहे. आपल्या कमीपणाला किंवा चुकीला पाहून आपण स्वतःलाच ठीक करावयाचे आहे.

६. बाह्य विपरीत वातावरणापासून वाचू इच्छितो, ते एवढ्यासाठी नव्हे की ते माझे वाईट करतील परंतु एवढ्यासाठी की तशा वातावरणामध्ये मी आपल्या कमजोरीमुळे घसरू नये म्हणून. दोष त्या वातावरणाचा नाही, आपल्या स्वतःच्या दुर्बलतेचा / कमजोरीचा आहे. त्या वातावरणाला वाईट मानून द्वेष करीत नाही, परंतु आपल्या कमतरतेला दूर करू इच्छितो, म्हणूनच त्यापासून आपला बचाव करतो. अगदी तशाप्रकारे जसे ताप असलेला रोगी तुपाचे सेवन करीत नाही.

७. चेतनेच्या पातळीवर ह्या जीवाचा न तर जन्म आहे आणि न मरण; म्हणून दुसरा कोणी मला मारेल किंवा मी दुसऱ्याला मारेन - असा प्रश्नच उभा रहात नाही. शरीराच्या पातळीवर शरीराचे असणे किंवा

नसणे आयु कर्माच्या आधीन आहे, न कोणी आयुकर्माची अवधि कमी करू शकतो न कोणी वाढवू शकतो. परंतु जीव दुसऱ्याला मारण्या-वाचविण्याचे वगैरे भाव करतो त्यानुसार कर्मबंध अवश्य करतो आणि त्याचे फळ अवश्य प्राप्त करतो.

८. रागाने बंध होतो. अशुभ रागाने पापाचा आणि शुभ रागाने पुण्याचा. - एक लोखंडाची बेडी आहे आणि दुसरी सोन्याची - शुद्ध भावाने कर्माचा, राग-द्वेषाचा नाश होतो तोच धर्म आहे - अशाप्रकारची सम्यक् मान्यता ठेवतो.
९. असे मानतो की, व्यवहारधर्म - बंधमार्ग आहे, परंतु बंधमार्ग असतानादेखील त्याबरोबरच्या आत्मोन्नतीच्या मार्गामध्ये, खालच्या भूमिकेमध्ये, यथापदवी प्रयोजनभूतदेखील आहे, परंतु उपादेय नाही.
१०. नरकाच्या भीतीने अथवा स्वर्गादीच्या लोभाने होणारे कार्य धर्मकार्य असू शकत नाही. आत्मस्वभावामध्ये लागण्याच्या किंवा स्थिर होण्याच्या भावनेने प्रेरित कार्यालाच व्यवहार धर्मकार्य म्हटले जाते.
११. कषायाच्या नाशाचा उपाय आपल्या ज्ञानस्वभावाचा अनुभव करणे हा आहे. जेवढा कषायांचा अभाव होतो, तेवढा परमात्मपणाच्या निकट होत जातो. आणि जेव्हा कषायांचा सर्वथा अभाव होतो तेव्हा परमात्मा होतो. हाच धर्म आहे - हाच वस्तुस्वभाव आहे.
१२. माझ्यामध्ये परमात्मा बनण्याची शक्ती आहे आणि आपल्या योग्य पुरुषार्थाने मी त्या शक्तीला व्यक्त करू शकतो, अशी अविकल ठाम श्रद्धा होते.
१३. भगवान कर्ता नाही. ते वीतराग आणि सर्वज्ञ आहेत. - न कोणाला सुखी करू शकतात व न कोणाला दुःखी करू शकतात. ते तर आपल्या स्वभावामध्ये लीन आहेत. त्यांना पाहून आपण देखील आपल्या स्वभावाची आठवण करू शकतो; त्यांच्यासारखे होण्याची भावना आणि रुची पक्की करून आणि त्यांनी सांगितलेल्या मार्गावर चालून निजामध्ये परमात्मा बनण्याचा उपाय करू शकतो.

हा सर्व निर्णय - ज्याचे वर वर्णन केलेले आहे - चौथ्या गुणस्थानात होतो, येथूनच मोक्षमार्ग किंवा धर्ममार्गाची सुरुवात होते. पुढे देखील ह्यावर आणखीन विचार करू.

आत्म्याचा परमात्म्यापर्यंतचा प्रवास

ज्याप्रमाणे आपण वर विचार करीत आलो आहोत की, धर्माकरिता - निज ज्ञान - आनंदरुप स्वभावाच्या प्राप्तीकरिता - कषायाचा नाश करणे आवश्यक आहे. कषाय अर्थात राग-द्वेषाच्या उत्पत्तीचे कारण आपले अज्ञान आहे, शरीर आणि कर्मफळामध्ये आपलेपणा (एकत्वा)ची मिथ्या मान्यता आहे. जर निज स्वरूपाला जीवाने जाणले तर ह्याचा शरीरादी मधील आपलेपणा सुटेल, शरीरादी मधील आपलेपणा सुटेल तर कषाय निर्माण होण्याचे कारण दूर होईल आणि कषाय निर्माण होण्याचे मूळ कारण दूर झाले तर त्यानंतर राग-द्वेषाचे जे पूर्वीचे संस्कार बाकी राहिले आहेत, त्यांचा क्रमशः अभावाचा उपाय निर्माण होईल आणि अशाप्रकारे जेवढे जेवढे कषाय म्हणजेच राग-द्वेष कमी कमी होत जातील तेवढी तेवढी शुद्धता येत जाईल.

चौदा गुणस्थान

कषायाच्या मोजमापाकरिता चौदा गुणस्थानांचे निरूपण आगमामध्ये केलेले आहे. ज्याप्रमाणे थर्मामीटरच्या माध्यमाने ताप मोजला जातो, त्याप्रमाणे गुणस्थानांच्या माध्यमातून मोहरूपी तापाचे मोजमाप होते. जसजशी कषायांमध्ये कमतरता होत जाते, तसतसे बाह्यामध्ये पराचे अवलंबन घटत जाते आणि अंतरंगामध्ये स्वरूपाशी जवळीक वाढते आत्मा उन्नतीच्या मार्गावर अग्रेसर होतो.

पहिले गुणस्थान

जोपर्यंत हा जीव कर्म आणि कर्मफळामध्ये शरीर तसेच राग-द्वेषामध्ये आपलेपणा कायम ठेवून आहे तोपर्यंत हा पहिल्या गुणस्थानातच आहे. येथे ह्याचा एका शरीराबाबतीतच राग नाही, तर संभावित सर्व शरीरांबद्दल आपलेपणाचा राग आहे. अशाप्रकारे शरीराशी संबंधित असलेल्या एका वस्तुबद्दल राग-द्वेष नाही तर संभावित सर्व वस्तुंच्याबद्दल ह्याच्या अभिप्रायामध्ये राग-द्वेष वास करीत आहे. शरीर आहे तर हा आहे आणि शरीराच्या नाशाने ह्याचे मरण आहे. ह्याचे सुख देखील परापासून-बाह्य पदार्थापासून-आहे आणि ह्याचे दुःख देखील परापासून, बाहेरून आहे. ह्याचे संपूर्ण अस्तित्व बाह्य पदार्थाशी जोडलेले आहे, बाहेरच्या बाजूला उन्मुख आहे. म्हणून ह्याला बहिरात्मा म्हटले आहे.

येथून पुढे जाण्याच्या प्रवासाची सुरुवात तेव्हा शक्य आहे जेव्हा हा जीव वस्तुस्वरूपाचा, स्व-पराचा भेद करण्याचा निर्णय करण्यामध्ये उद्यमी होतो.

हा निर्णय करतो की कषाय दुःखरूप आहेत, त्यांचा अभाव करावयाचा आहे, निजस्वभावाला प्राप्त करावयाचे आहे आणि ह्यांची कारणं शोधतो की स्वभावाला प्राप्त करणारा, कषायांचा नाश करणारा कोण आहे?

आता ह्याच्याकरिता तोच परमात्मा-देव-आहे जो कषायरहित आहे. ज्याने स्वभावाला प्राप्त केले आहे; तेच पूजण्यायोग्य आहेत, तेच साध्य आहे. तीच शास्त्र आहेत जी कषायांच्या नाशाचा आणि स्वभावाच्या प्राप्तीचा उपदेश देतात. तसेच तेच गुरु आहेत जे ह्या कार्यामध्ये जोडलेले आहेत. ह्यांच्या व्यतिरिक्त कोणत्याही अशा तथाकथित देव, शास्त्र, गुरुंची संगती, पूजा वगैरे करित नाही की ज्यामुळे कषायांची पुष्टता होईल. ह्या बरोबरच बहिरंगामध्ये जीवहिंसा व अंतरंगामध्ये तीव्र कषाय ह्या दोघांच्या अवलंबनरूप जे मांसभक्षण आणि मदिरापान वगैरे आहेत, त्यांचा त्याग करतो.

अशाप्रकारे खऱ्या देव-शास्त्र-गुरु ह्यांचा निर्णय करतो आणि त्यांच्या अवलंबनाने निज स्वरुपाला जाणण्याचा उद्यम करतो. असा पुरुषार्थ कोणतीही व्यक्ती- स्त्री, पुरुष, तरुण, वृद्ध येथवर की मनसहित पशु-पक्षीदेखील करू शकतात.

चौथे गुणस्थान

खऱ्या देव-शास्त्र गुरुंच्या माध्यमातून आपल्या स्वरुपाला स्पर्श करण्याचा, अनुभव करण्याचा पुरुषार्थ करताना जेव्हा हा जीव निर्णय करतो की मी शरीरापासून भिन्न एक मात्र चेतन आहे आणि माझ्या पर्यायीमध्ये होणारे रागादी भाव की ज्यांच्यामुळे मी दुःखी आहे, ते भाव माझा स्वभावभाव नाही परंतु विकारी भाव आहेत, अनित्य आहेत, नाशवान आहेत. जेव्हा हा शरीर आणि रागादीपासून भिन्न आपल्या ज्ञातास्वरुपाला पाहतो - तेव्हा पहिल्यातून चौथ्या अविरत सम्यग्दृष्टी नावाच्या गुणस्थाना-मध्ये येतो. रागादीपासून भिन्न अशा आपल्या सत्तेचा आता निर्णय जरी झाला आहे तरी राग-द्वेषाचा पूर्ण नाश करू शकत नाही.

आता हा अंतरात्मा आहे. ह्याचे सुख-दुःख, बरे-वाईट परापासून नव्हे परंतु स्वतःमुळेच आहे. आता चेतनेच्या बाहेर ह्याचे आपले काहीही नाही. आता शरीर आहे परंतु त्यामध्ये आपलेपणा नाही; रागादी भाव आहेत परंतु त्यांना कर्मजनित, विकारी भाव जाणून त्यांच्या नाशाचा उपाय करतो. सुरुवातीला असे समजत होता की, हे असण्यामध्ये माझा काही दोष नाही, हे तर कर्मांमुळे झाले आहेत अथवा कोणी दुसऱ्याने करविले आहेत. परंतु

आता समजतो की, माझ्या पुरुषार्थाच्या उणीवेमुळे हे होत आहेत, म्हणून ते माझ्यामुळे होत आहेत आणि पुरुषार्थ वाढवूनच मी ह्यांचा नाश करू शकतो. बाह्य सामुग्रीचा संयोग-वियोग, पुण्य-पापाच्या उदयाने होत आहे, त्यामध्ये मी जेवढा जोडला जाईन तेवढाच राग होईल. ते संयोग वगैरे सुख-दुःखाची कारणं नाहीत परंतु माझे त्यांच्याशी जोडले जाणे सुख-दुःखाचे कारण आहे.

अशाप्रकारे स्वतःमध्ये विकार होण्याची जबाबदारी आपली समजतो आणि विकाराच्या नाशाकरिता वारंवार आपल्या स्वभावाचे अवलंबन घेतो, स्वतःला चैतन्यरूप अनुभव करण्याचा सतत प्रयत्न करतो. जेवढे स्वतःला चैतन्यरूप पाहतो तेवढा शरीरादी बदलचा राग कमी होत जातो. त्यामुळे त्याच्या फळस्वरूप कषाय वाढविणाऱ्या साधनांपासून दूर हटतो. कषाय-वृद्धीची साधने उदा. मांस, अंडी, मदिरा, जुगार, चोरी, शिकार, परस्त्री, वेश्या वगैरे व्यसनांच्या जवळही जात नाही. अशाप्रकारे आणखीन देखील कोणत्याही प्रकारच्या व्यसनाकडे आकर्षित होत नाही - एखादी सवय देखील लावून घेत नाही - जसे की, पान, बिडी, सिगारेट, तंबाखू, नशाकारक पदार्थ, चहा-कॉफीची सवय. कारण व्यसनच एक अशी सवय आहे की जी आत्म्याला पराधीन बनविते.

आतापर्यंत कर्माच्या प्रवाहाबरोबर वहात होता—जसा कर्माचा उदय होईल तसेच परिणामन करीत होता. - आता समजून आले की जर मी आपल्या स्वभावाकडे झुकेंन, लक्ष केंद्रित करेन, तर कर्माचे कार्य नाहीसे होऊ शकते. उदाहरणासाठी आपण मानूया की, एखादा माणूस माझा हात पकडून ओढत आहे. आता मी स्वतःच त्याच बाजूला जाण्याचा प्रयत्न करेन तर ओढणाऱ्याचा जोर आणि माझा जोर दोन्ही मिळून एकाच दिशेने कार्य करीत आहेत, ज्यामुळे फलस्वरूप मी त्या दिशेकडे कोणत्याही विरोधाशिवाय नव्हे, उलट स्वच्छेने खेचला जात आहे. परंतु जर लक्षात आले की मी आपला पुरुषार्थ विपरीत दिशेमध्येसुद्धा लावू शकतो, हे माझे आपले स्वतःचे स्वातंत्र्य आहे, जरी माझा जोर तर तेवढाच आहे, परंतु जेव्हा त्या माणसाने आपल्या बाजूला ओढले तेव्हा मी ताकद त्याच्या विपरीत दिशेला लावली, ह्या प्रयत्नाचे फळ हे मिळाले की ह्यावेळी जो थोडासा ताण वाटला तो त्या माणसाच्या ताकदीमधील माझी ताकद वजा केली असता जी थोडीशी ताकद बाकी (Resultant force) राहिली, त्याच्या फलस्वरूप तो ताण आला. हीच गोष्ट कर्मोदयासंबंधी आहे. जर आपण कर्माच्या प्रवाहामध्ये स्वेच्छेने वाहून जाण्याऐवजी आपला पुरुषार्थ विपरीत दिशेमध्ये

अर्थात आत्म-स्वभावामध्ये रममाण करू लागलो, तर कर्माचे फळ तेवढे न राहता खूप कमी होईल, जे अगोदर होते त्या अपेक्षेने नगण्य असेल.

समस्त कषायांना नाहीसे करण्यामध्ये अजूनही स्वतः असमर्थ आहे हे त्याला जाणवते. म्हणून तीव्र कषायांना आणि त्याच्या बाह्य आधारांना, ज्याप्रमाणे वर सांगितल्या गेलेल्या सात व्यसनादी आणि अन्याय, अभक्ष्य वगैरेंना सोडून मंद कषायांमध्ये राहून त्यांना देखील संपविण्याचा प्रयत्न करतो. अशावेळेला वीतरागी सर्वज्ञ देव, त्यांच्या द्वारे उपदेश केलेली शास्त्रे आणि त्याच मार्गावर चालत असलेले गुरु - जे जणु जीवंत शास्त्रच आहेत त्यांना माध्यम बनवून निजस्वभावाची पुष्टी करीत असतो.

सम्यग्दर्शनाबरोबर आढळणारे गुण

आता शरीराच्या पातळीवरून चेतनेच्या पातळीवर आला आहे, त्यामुळे ह्याला सात प्रकारचे भयसुद्धा असत नाही. माझा अभाव होईल असे भय कदापि असत नाही. कर्मोदय-जनित (नोकषाय-जनित) भय जरी आत्मबलाच्या कमतरतेमुळे असले तरी त्याचा स्वामी बनत नाही. कर्म फलाची वांछा (इच्छा) देखील ह्याला रहात नाही, कारण हा निर्णय झाला आहे की पुण्य आणि पाप दोहोंच्या फळापासून भिन्न मी तर फक्त चेतन आहे. म्हणून न तर पुण्यफलाची अभिलाषा आहे आणि न पापफलामुळे ग्लानी आहे, मग ते भले आपल्या पापाचे फळ असो की दुसऱ्यांच्या. कोण माझ्याकरिता ध्येय आहे, मार्गदर्शक आहे, ह्याविषयी मूढता तर आता उरलीच नाही.

ध्येयाच्या स्वरूपाला समजून आता त्याचे अवलंबन घेत आहे, आता वरवरची गोष्ट उरली नाही. निरंतर आत्मगुणांचा विकास करण्याचा प्रयत्न करतो आणि स्वतःला परापासून हटवून आपल्या गुणांमध्ये स्थिर ठेवण्याचा उपाय करतो. आत्मोद्धाराची तीव्र रुची, अत्यंत प्रेम ठेवतो. आत्मोद्धाराच्या दृष्टीने त्या दिशेने पुढे जाण्याचा सतत उपाय करतो. संसार-शरीर-भोगांपासून विरक्ती आणि आत्मस्वरूपामध्ये प्रवृत्ती वाढत असते. सर्व जीवांना आपल्याप्रमाणे चैतन्यरूप पाहतो, म्हणून त्यांच्याबद्दल दयाभाव निर्माण होतो. जीवांच्या रक्षणासाठी रात्रीभोजनाचा त्याग आणि पाणी गाळून पिणे वगैरे गोष्टी आत्मसात करतो.

ह्या भूमिकेमध्ये असताना कमीत कमी सहा महिन्यांमध्ये एकदा आत्मानुभव अवश्य होतो, अन्यथा चौथे गुणस्थान रहात नाही. जर परिणामांमध्ये शिथिलता आली तर चौथ्यापासून पुन्हा पहिल्या

गुणस्थानामध्ये पाहोचतो. तिसरे आणि दुसरे गुणस्थान जीवाच्या चौथ्यातून पहिल्याकडे पडत असताना फक्त काही काळाकरिता असतात. पुन्हा आपल्या परिणामांना सावरले तर पुन्हा वर चढण्याची संभावना आहे.

पाचवे गुणस्थान

चौथ्या गुणस्थानामध्ये असताना साधक जेव्हा आत्मानुभव लवकर प्राप्त करण्याचा पुरुषार्थ करतो, तेव्हा देशसंयम - रूप परिणामांचे विरोधी जे - अप्रत्याख्यान कषाय आहेत ते मंद होऊ लागतात. जेव्हा पंधरा दिवसातून एकदा आत्मानुभव करण्याच्या योग्यतेचा हा बनतो तेव्हा तो पाचव्या गुणस्थानात पोहोचतो. तेथे अंतरंगामध्ये अप्रत्याख्यान कषायांचा अभाव होतो, त्यागाचे भाव होतात आणि बहिरंगामध्ये अणुव्रतादिक बारा व्रतांना धारण करतो. तसेच अकरा प्रतिमांच्या अनुरूप आचरण क्रमाने सुरू होते. तेथे कषायांच्या अभावामध्ये जी निवृत्ती आहे, ते चारित्र आहे, धर्म आहे; आणि कषायांच्या सद्भावामध्ये जे व्रतादि-रूप आचरण आहे ते शुभ-भाव असल्याने पुण्यबंधरूप आहेत. त्या सर्व प्रतिमां (stages) च्या स्वरूपांचा विचार करूया.

पहिली-दर्शन प्रतिमा

आता सप्त व्यसनाचा प्रतिज्ञापूर्वक त्याग करतो. जी काही कषायवर्धक साधनं आहेत, त्यांचा त्याग करतो. जीवरक्षेच्या हेतूने अशा व्यापार-उद्योगांपासून दूर होतो ज्यांमध्ये जीवांची हिंसा जास्त होत असते. रात्री भोजनाचा त्याग आणि जीव-हिंसेपासून वाचण्याकरिता खाण्या-पिण्याच्या पदार्थांना निरखून पारखून ग्रहण करतो.

दुसरी - व्रत प्रतिमा

पाच अणुव्रत, तीन गुणव्रत आणि चार शिक्षाव्रत अशाप्रकारे बारा व्रतांचे पालन ह्या प्रतिमेने सुरू होते. जरी साधकाची दृष्टी समस्त कषायांचा अभाव करण्याकडे आहे तथापि तेवढे आत्मबल नसल्याकारणाने, जेवढे आत्मबल आहे त्यानुसार त्याग-मार्गाचे अवलंबन घेतो आणि जेवढे कषाय बाकी राहिले आहेत, ती आपली चूक आहे असे मानतो आणि आत्मबलाची वृद्धी फक्त आत्मानुभवाद्वारेच शक्य आहे, म्हणून त्याच्या प्राप्तीकरिता प्रयत्न करतो.

जेवढे जेवढे स्व-अवलंबन वाढत जाते तेवढे तेवढे परावलंबन घटत जाते. बहिरंगामध्ये परावलंबन घटविण्याचा प्रयत्नदेखील वास्तविक स्वावलंबनाला वाढविण्यासाठीच केला जातो. ज्याप्रमाणे अशक्त माणूस

चालण्या-फिरण्याकरिता प्रथम काठीचा आधार घेतो, नंतर त्या आधाराने जसजसा चालतो तसतसा आधार सुटत जातो. आत्म्याला जरी कोणाच्या आधाराची आवश्यकता नाही, तो स्वतः परिपूर्ण आहे, तरी सध्या आत्मबलाची उणीव आहे. जेवढे पराचे अवलंबन आहे तेवढीच पराधीनता आहे, उणीव आहे. म्हणून आत्मबलाला वाढवितो तेव्हा पराधीनता घटत जाते.

प्रथम अन्याय, अनाचार, अभक्ष्यापर्यंतची पराधीनता होती, आता ती घटून न्यायरूप प्रवृत्ती, सदाचार, हिंसा-रहित भक्ष्य पदार्थांपर्यंत मर्यादित होत जाते. अगोदर व्यापारामध्ये वगैरे खोटे बोलणे, चोरी करणे वगैरेंची किंचित प्रवृत्ती होती, आता ती प्रवृत्ती असत्य व चोरीनेरहित होत जाते. सुरुवातीला परिग्रहामध्ये असीम लालसा होती, आता तिला मर्यादित करतो. अशाप्रकारे आपली अभिलाषा, लालसा, आणि इच्छांच्या मर्यादा नक्की करतो.

ज्याप्रमाणे एखादी मोटार जेव्हा डोंगरावर चढते तेव्हा ब्रेकद्वारे तर गाडीला खालच्या बाजूला जाण्यापासून थांबविले जाते आणि एकसलेटरद्वारे गाडीला पुढे नेले जाते. त्याप्रमाणे प्रतिज्ञारूप त्यागाद्वारे तर साधक आपल्या परिणतीला खाली जाण्यापासून अडवितो आणि आत्मानुभवाद्वारे पुढे जातो. अथवा असे म्हटले पाहिजे की त्याग आणि आत्मानुभव दोहोंचे कार्य त्याप्रकारे वेगवेगळे आहे ज्याप्रमाणे पथ्य आणि औषधाचे आहे. औषध तर रोग मिटविते आणि पथ्य रोग वाढू देत नाही. निरोगी अवस्था तेव्हाच प्राप्त होते जेव्हा औषधही घेतले जाते आणि पथ्यही पाळले जाते. आत्मोद्धारदेखील तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा बहिरंगामध्ये त्याग आणि अंतरंगामध्ये आत्मस्वरूपाचा अनुभव असतो. अध्यात्म आणि चरणानुयोग : ग्रहण आणि त्यागाची एकता ह्या शीर्षकाखाली ह्याबाबतीतील चर्चा आपण वर देखील केली आहे.

आता बारा व्रतांमधील सर्वात प्रथम पाच अणुव्रताच्या स्वरूपाबद्दल विचार करूया :

१. अहिंसाणुव्रत : इतर जीवांना आपल्यासमान मानतो. जाणतो की सुईच्या टोचण्याने मला दुःख होते तर इतरांनादेखील तसे दुःख होते. म्हणून मन-वचन-कायाने दुसऱ्यांशी असा कोणताही व्यवहार करीत नाही की जसा दुसऱ्याने आपल्याशी केला असता तर आपल्यास कष्ट झाले असते. जेव्हा सर्व जीव आपल्यासमान आहेत तर दुसऱ्याला दुःखी करण्यामध्ये स्वतः

आपल्यालाच दुःखी करण्यासारखे आहे. अहिंसा अणुव्रतामध्ये खालील गोष्टी गर्भित आहेत -

- क) संकल्पपूर्वक एखाद्या जीवाला मारत नाही.
- ख) वाणीचा असा वापर करीत नाही की ज्यायोगे दुसऱ्याला त्रास होईल.
- ग) मनानेदेखील कोणाचे वाईट चिंतन करीत नाही.
- घ) आत्महत्या करण्याचा भाव करीत नाही.
- ङ) गर्भपातादी करण्या-करविण्याला हिंसा समजतो.
- च) एखाद्या अशा सभा-सोसायटीचा सभासद होत नाही - संगती करत नाही की, ज्यांचे लक्ष्य हिंसा आहे.
- छ) कोणाशी अमानुष व्यवहार करीत नाही.
- ज) मजूर, रिक्शाचालक वगैरेंवर लोभवशात त्यांच्या शक्तीपेक्षा जास्त भार लादत नाही.
- झ) नोकर-चाकर वगैरेंना वेळेवर भोजन मिळावे ह्याची खबरदारी घेतो.
- ञ) बैल, घोडा, गाढव वगैरे जनावरांवर त्यांच्या शक्तीपेक्षा अधिक वजन लादत नाही. त्या जनावरांना वेळेवर भोजनादि देतो. मांसाहारी पशुंना पाळत नाही.
- ट) रस्त्यावर चालताना खाली पाहून चालतो की ज्यायोगे जीवांची विराधना होऊ नये.
- ठ) कोणतीही वस्तु ठेवताना/उचलताना नीट काळजीपूर्वक क्रिया करतो.
- ड) जेवणखाण बनवितो अथवा खातो तेव्हा काळजीपूर्वक निवडून साफ करूनच बनवितो/खातो. मर्यादापूर्वकच पदार्थ वापरतो.
- ढ) लोणची, मुरंबा, बऱ्याच दिवसांचे पापड वगैरे वस्तु वापरत नाही. कारण ह्या पदार्थांमध्ये जीवांची उत्पत्ती होते.
- ण) रेशमी, वूलन आणि चामड्याने बनविलेल्या वस्तु, कपडे, चप्पल, बूट वगैरे वापरत नाही. कारण हे सर्व जीवहिंसा झाल्याशिवाय बनत नाहीत. अशी प्रसाधनांची साधनं देखील वापरत नाही जी बनवितांना जीवहिंसा होते.

२. **सत्याणुव्रत** : खोटे बोलत नाही. जरी अजून पूर्ण सत्याचे पालन करू शकत नाही, तथापि असे खोटे बोलत नाही की ज्यामुळे दुसऱ्याचे नुकसान होईल, वाईट होईल. सत्य अणुव्रतामध्ये खालील गोष्टी गर्भित आहेत.

- क) व्यापारामध्ये कोणालाही नकली किंवा भेसळयुक्त वस्तु देत नाही.
- ख) कोणाला फसवत नाही.
- ग) खोटे बोलून जास्त पैसे घेत नाही.
- घ) मोजमाप किंवा नकली वजनकाटा वगैरे साधनं ठेवीत नाही.
- ङ) अन्यायरुप न्याय करीत नाही.
- च) कोणाविरुद्ध खोटी फिर्याद दाखल करीत नाही.
- छ) खोटी साक्ष देत नाही.
- ज) एखाद्याच्या गुप्त बातमीला ईर्षा अथवा स्वार्थाकरिता प्रगट करीत नाही.
- झ) एखाद्याकडून एखादी वस्तु अथवा पैसे वगैरे घेतल्यानंतर नाकारत नाही.
- ञ) कोणाचा विश्वासघात करीत नाही.
- ट) कोणाला खोटा अथवा असत्य सल्ला देत नाही.
- ठ) खोटे विविध कारणामुळे बोलले जाते - रागाने, लोभाने, घाबरून, हास्यविनोदाने, निंदा करताना वगैरे, म्हणून अशा कारणांपासून दूर राहतो.

३. **अचौर्याणुव्रत** : ह्या अणुव्रताद्वारे चोरीचा त्याग करतो. त्यामध्ये ह्या गोष्टी गर्भित आहेत.

- क) कोणाचीही वस्तु चोरीच्या उद्देशाने घेत नाही.
- ख) कोणासही चोरी करण्यास मदत करीत नाही आणि ना कोणाला चोरीचा उपाय सांगतो/सुचवितो.
- ग) चोरीचे सामान विकत घेत नाही आणि विकतही नाही.
- घ) कायद्याने ज्याची मनाई असेल, तो व्यापार करीत नाही.
- ङ) वही-खाते, हिशेब, सर्टीफिकेटस् वगैरे खोटी बनवत नाही. टॅक्सची चोरी करीत नाही.
- च) किंमती वस्तुमध्ये हलक्या किंमतीच्या वस्तु मिसळून विकत नाही.

- छ) लाच स्वतः तर घेत नाहीच आणि इतरांना देतही नाही.
- ज) एखाद्या संस्थेची अथवा ट्रस्टची संपत्ती ना आपल्या कामी आणतो ना त्याचा चुकीच्या जागी वापर करतो.
- झ) कोठेही नोकरी करीत असताना आपल्या सामर्थ्याला लपवत नाही आणि मालकाला कोणत्याही प्रकारे नुकसान न होईल ह्याचा प्रयत्न करतो.

४. ब्रह्मचर्याणुव्रत : ह्या अणुव्रताचे दुसरे नाव आहे स्वस्त्री-संतोष. आपल्या विवाहित स्त्री व्यतिरिक्त बाकीच्या सर्व स्त्रियांबाबतीत आई, बहिण अथवा मुलीप्रमाणे व्यवहार ठेवतो. ह्या अणुव्रतामध्ये खालील गोष्टी गर्भित आहेत.

- क) परस्त्री आणि वेश्येच्या संसर्गाचा त्याग.
- ख) भोगांची तीव्र लालसा ठेवत नाही.
- ग) भोगांचे अनैसर्गिक उपाय करीत नाही.
- घ) दुष्चरित्रि स्त्रियांशी व्यवहार ठेवत नाही.
- ङ) घटस्फोट घेत नाही.
- च) स्त्रियांना रागभावपूर्वक पहात नाही; गाणे, नृत्य इत्यादी पहात नाही.
- छ) स्त्रियांच्या मनोहर अंगांकडे पहात नाही. म्हणून सिनेमा- टि.व्ही. वगैरे वरील रागवर्धक दृश्ये पहात नाही.
- ज) पूर्वी भोगलेल्या भोगांना आठवत नाही.
- झ) कामोद्दीपक, गरिष्ठ पदार्थांचे सेवन करीत नाही.
- ज) आपल्या शरीराचा साज-शृंगार करीत नाही.
- ट) आपल्या मुला-मुलींच्या व्यतिरिक्त इतरांचा विवाह करण्यामध्ये खटपट करीत नाही.

५. परिग्रह-परिमाणुव्रत : तीव्र लोभ मिटविण्याकरिता ह्या अणुव्रताद्वारे परिग्रहाच्या सीमा निर्धारित करतो. ह्यामध्ये ह्या गोष्टी गर्भित आहेत -

- क) गहू, तांदूळ वगैरे अन्नादिक पदार्थ आवश्यकतेनुसार बाळगतो, जास्त गोळा करीत नाही.
- ख) भेट म्हणून काही घेत नाही - हुंडा घेत नाही.
- ग) लग्न - विवाहाच्या दलालीचे काम करीत नाही.

- घ) जर तो स्वतः डॉक्टर किंवा वैद्य असेल तर कोणाच्या आजाराचा इलाज वाढवित नाही.
- ङ) जर तो स्वतः वकील असेल तर आपल्या अशिलाला खोटा सल्ला देत नाही. त्याची केस लांबवत नाही.
- च) अशाप्रकारे तो ज्या कोणत्याही व्यवसायात आहे त्यामध्ये अथवा दैनिक व्यवहारामध्ये तीव्र लोभाला वशीभूत होऊन एखादी प्रवृत्ती करीत नाही.
- छ) घर-संपत्ती, वस्त्र-आभूषण, वाहन-गाडी, नोकर-चाकर वगैरे उपभोग्य पदार्थ आणि भोजन, पेय, फळं-भाज्या वगैरे भोग्य पदार्थांची सीमा निर्धारित करतो आणि मर्यादापूर्वकच भोग-उपभोग करतो - जास्त नाही.

अशाप्रकारे ह्या पाच अणुव्रतांच्या माध्यमातून आपल्या लालसा, कामना आणि इच्छा ज्यांना आतापर्यंत कोणत्याही मर्यादा नव्हत्या त्यांना मर्यादित करतो.

आता बारा व्रतांमध्ये येणाऱ्या तीन गुणव्रतांच्या स्वरूपावर विचार करू-

१. **दिग्ब्रत** : व्यापार-व्यवसायाकरिता मी येथपर्यंतच जाईन किंवा येईन अशा प्रकारच्या क्षेत्राच्या मर्यादा बनवितो आणि त्या सीमेच्या बाहेरच्या क्षेत्राशी कोणतेच प्रयोजन ठेवत नाही.
२. **देशब्रत** : दिग्ब्रताद्वारे नक्की केल्या गेलेल्या क्षेत्रामध्येदेखील आठवडा - दोन आठवड्याकरिता, अथवा दररोज, एक तात्पुरती सीमा बनवितो. ह्या दोन्ही व त्याच्या माध्यमातून नक्की केलेल्या क्षेत्राबाहेर जे जीव अजीव पदार्थ आहेत त्यांच्या संबंधीच्या विकल्पांपासून वाचतो.
३. **अनर्थदंडब्रत** : प्रयोजनाव्यतिरिक्त न तर शरीराची एखादी क्रिया करतो, न फालतू (व्यर्थ) बडबड करतो, न विनाकारण विचार-विकल्प करतो. इतरांना जीवहिंसादिकाची साधने वगैरे देखील देत नाही.

अशाप्रकारे सर्व निरर्थक गोष्टींपासून वाचतो. ह्या तीन गुणव्रतांबरोबरच चार शिक्षाव्रतांचे देखील पालन करतो.

१. **सामायिक ब्रत** : आपला वेळ आत्मचिंतनात लावण्यासाठी दिवसातून कमीत कमीत दोन वेळा, सकाळी व संध्याकाळी आत्मध्यान करतो.

२. **प्रोषधोपवास व्रत** : आठवड्यातील एक दिवस उपवास करतो आणि त्या दिवशी आपला सारा वेळ स्वाध्याय आणि आत्मचिंतनात घालवितो की ज्यामुळे वैराग्य भावाची पुष्टी व्हावी.
३. **भोगोपभोग-परिमाण व्रत** : दररोज कोणत्या ना कोणत्या भोग्य आणि उपभोग्य पदार्थाचा त्याग करतो. आपल्या रोजच्या कार्याचे देखील दररोज परिमाण करतो.
४. **अतिथिसंविभाग व्रत** : निरंतर ही भावना करतो की एखादी धार्मिक व्यक्ती आली तर त्याला भोजन करवून पश्चातच स्वतः भोजन ग्रहण करेन. ह्या व्यतिरिक्त करुणाबुद्धीवश दीनदुबळ्यांच्या गरजा पुऱ्या करण्याचा प्रयत्न करतो.

अशाप्रकारे अणुव्रत, गुणव्रत आणि शिक्षाव्रत मिळून एकूण बारा (५ + ३ + ४ = १२) व्रतं आहेत ज्यांची सुरुवात दुसऱ्या प्रतिमेने होते. जसजशी अंतरंगामध्ये वैराग्य-भावाची उत्तरोत्तर वृद्धी होते, त्याच अनुरूप पुढच्या पुढच्या प्रतिमेनुसार आचरण होत जाते. आता तिसऱ्या प्रतिमेची सुरुवात करून बाकीच्या प्रतिमांचे काय स्वरूप आहे हे जाणण्याचा प्रयत्न करू.

तिसरी-सामायिक प्रतिमा : येथे पराधीनता आणखी कमी होते तसेच आत्मचिंतनाची रुची वाढते. म्हणून आता दररोज तीन वेळा सकाळी, दुपारी आणि संध्याकाळी आत्मध्यान करतो आणि ध्यानाचा काळदेखील कमीत कमी एक मुहूर्त किंवा पाऊण तास असतो.

चौथी-प्रोषधोपवास प्रतिमा : आता आठवड्यात एक दिवस नियमाने उपवास करतो. त्या दिवशी घरगुती कामाचा, व्यापार-व्यवसाय वगैरे समस्त गोष्टींचा त्याग करून निरंतर आत्मचिंतन आणि स्वाध्याय करतो. हा उपवास सोळा, बारा आणि आठ प्रहर ह्या अवधीचा क्रमाने तीन प्रकारचा असतो.

पाचवी-सचित्तत्याग प्रतिमा : जीवांच्या रक्षणाकरिता गरम अथवा प्रासुक जल घेतो. खाण्यापिण्याच्या प्रत्येक वस्तु प्रासुक करूनच उपयोगात आणतो ज्यामुळे त्या पदार्थांमध्ये कालांतराने देखील जीवांची उत्पत्ती होऊ नये.

सहावी-रात्रिभोजनत्याग प्रतिमा : रात्रिभोजनाचा त्याग तर अगोदरच केला होता, आता मन-वचन काय तिन्ही प्रकाराने ह्या व्रताचे निरतिचार पालन करतो. स्वतः तर रात्रि भोजन करतच नाही, इतरांनादेखील न रात्रिचे भोजन करवितो आणि न त्याची अनुमोदनादेखील करतो.

सातवी-ब्रह्मचर्य प्रतिमा : परस्त्रीच्या संसर्गाचा त्याग तर अगोदरच केला होता आता स्वस्त्रीपासून देखील भोगाचा त्याग करतो. वास्तविक स्व-अवलंबनाची भावना वाढत आहे म्हणून स्वस्त्रीचे अवलंबनदेखील उरले नाही.

आठवी-आरंभत्याग प्रतिमा : अगोदर न्याययुक्त व्यापार-धंदा करीत होता. आता व्यापार वगैरेचादेखील त्याग करतो. आपल्या खाण्या-पिण्याची सोय अगोदर स्वतः करत होता, आता आपले जेवण बनविणे वगैरे आरंभ रूप क्रियादेखील सोडतो. घरातील एखादी व्यक्ती अथवा बाहेरील एखादी व्यक्ती जेवणाकरिता बोलावण्यास आली तर जाऊन भोजन ग्रहण करतो.

नववी - परिग्रहत्याग प्रतिमा : परिग्रहाचे परिमाण तर अगोदर केलेच होते. आता त्याला घटवून अत्यंत कमी करतो. धन, संपत्ती, जमीन-जुमला वगैरेशी देखील संबंध ठेवीत नाही.

दहावी-अनुमतित्याग प्रतिमा : अगोदर मुलाबाळांना व्यापार वगैरे संसारातील कार्यामध्ये सल्ला देत होता, आता तो देखील देत नाही. ह्या प्रतिमेपर्यंत व्रतधारक घरामध्ये राहू शकतो.

अकरावी-उद्दिष्ट-त्याग प्रतिमा : ही प्रतिमा धारण करणारा घराचा त्याग करतो. आणि साधुसंतांमध्ये रहातो. स्व-अवलंबन वाढले आहे, म्हणून घराचे अवलंबनसुद्धा उरले नाही. वस्त्रांपैकी केवळ एक लंगोटी आणि एक खंड-वस्त्र बाळगतो. भिक्षा मागून भोजन करतो. डोक्याचे आणि दाढी-मिशीच्या केसांचा एकतर लोच तरी करतो अथवा वस्त्रा वगैरेने सुद्धा केस कापू शकतो. जीवरक्षणासाठी मोरपिसांची पिंछी व शौचादी करिता कमंडलु बाळगतो. अशाप्रकारे साधकाला क्षुल्लक म्हटले जाते. परिणामांची विशुद्धी आणखीन वाढल्याकारणाने साधक खंड-वस्त्र देखील सोडतो आणि फक्त लंगोटी ठेवतो. ही ऐलक अवस्था आहे. हा साधक दिवसभर मंदिर अथवा एखाद्या एकांत ठिकाणी किंवा मुनीसंगामध्ये राहून आत्मचिंतन, स्वाध्याय वगैरे मध्येच आपला वेळ घालवितो. पाच समितीचे पालन करतो. प्रवासाच्या कोणत्याही साधनाचा किंवा वाहनाचा उपयोग करीत नाही. अशाप्रकारे सर्व प्रकारच्या आकुलता-पराधीनतारहित होतो आणि आत्मबल वाढत जाते. येथवर पाचवे गुणस्थान आहे.

सहावे-सातवे गुणस्थान : जेव्हा साधक सरावामुळे आत्मानुभवाचा काळ वाढवितो, अंतरालकाळ कमी करीत जातो आणि वर सांगितल्याप्रमाणे परावलंबन सोडतो, तेव्हा आत्मबलाच्या वृद्धीच्या फलस्वरूप अंतर्मुहूर्तामध्ये

एकदा आत्मानुभवाचे सामर्थ्य प्राप्त होते आणि सकलसंयमाचे विरोधी जे प्रत्याख्यान कषाय आहेत ते मंद होत होत शेवटी त्यांचा अभाव होतो. फक्त संज्वलन नावाचे कषायच बाकी रहातात. तेव्हा साधक समस्त परिग्रहांच्या त्यागपूर्वक मुनीव्रत धारण करतो. आतापर्यंत अहिंसा वगैरे व्रतांचे आंशिक पालन अणुव्रतांच्या रूपाने करीत होता, आता त्यांना पूर्णरूपाने - महाव्रतांच्या रूपाने - धारण करतो. पाच महाव्रत, पाच समिति, पंचेंद्रियजय, सहा आवश्यक वगैरे अठ्ठावीस मूलगुणांचे पालन करतो. आता ह्यांच्या स्वरूपाचा विचार करू.

१. **अहिंसा महाव्रत** : बहिरंगामध्ये तर त्रस आणि स्थावर सर्व जीवांची हिंसा याचा मन-वचन कायेने आणि कृत-कारित-अनुमोदने द्वारे त्याग असतो आणि अंतरंगामध्ये कषायांच्या अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यान आणि प्रत्याख्यान ह्या तीन जातींचा अभाव असतो. राग-द्वेष होणे हीच हिंसा आहे आणि त्यांचा अभाव अहिंसा आहे, म्हणून मुनींना वरील सांगितलेल्या कषायांच्या तीन जातींच्या अभावरूप भाव-अहिंसा फलित होते.
२. **सत्य महाव्रत** : असत्य बोलण्याचा विकल्पच उरत नाही.
३. **अचौर्य महाव्रत** : बाह्यामध्ये कोणतीही गोष्ट दिल्याशिवाय ग्रहण करीत नाही आणि अंतरंगात परपदार्थांच्या ग्रहणाचा विकल्पदेखील येत नाही.
४. **ब्रह्मचर्य महाव्रत** : स्त्रीची इच्छा होण्याचा अथवा कामभावाचा मन-वचन-कायाने त्याग आणि निज आत्म्यामध्ये रममाण होणे.
५. **अपरिग्रह महाव्रत** : बहिरंगामध्ये समस्त वस्तुंचा त्याग आणि अंतरंगामध्ये मिथ्यात्व, क्रोध-मान-माया-लोभादि रूप चौदा प्रकारच्या परिग्रहाचा त्याग.
६. **ईर्या समिति** : सूर्य प्रकाशामध्ये चार हात-प्रमाण जमीन पाहून चालणे.
७. **भाषा समिति** : हित-मित-प्रिय वचन बोलणे.
८. **एषणा समिति** : सेहेचाळीस दोषरहित शुद्ध आहार ग्रहण करणे.
९. **आदान-निक्षेपण समिति** : शास्त्र, कर्मंडलु वगैरे पाहून ठेवणे - उचलणे.
१०. **प्रतिष्ठापन समिती** : मल-मूत्र, कफ वगैरे शरीरमलाला जीवरहित ठिकाण पाहून त्यागणे.

- ११ ते १५. पंचेंद्रियांना जिंकणे : अर्थात इंद्रियविषयांच्या किंचितसुद्धा आहारी न जाणे.
१६. समता-सामायिक-आत्मध्यान करणे.
१७. वीतराग सर्वज्ञदेवाची वंदना करणे.
१८. वीतराग सर्वज्ञदेवाची स्तुती करणे.
१९. स्वाध्याय-आत्मचिंतन करणे.
२०. प्रतिक्रमण-घडलेल्या दोषांचा निषेध करणे.
२१. कायोत्सर्ग-शरीराबद्दलचे ममत्व सोडणे, शरीरापासून भिन्नतेचा अनुभव करणे.
२२. अर्ध्या रात्रीनंतर जमिनीवर एका कुशीवर झोपणे.
२३. दंतमंजन (दात घासणे) न करणे.
२४. स्नान न करणे.
२५. नग्न राहणे.
२६. दिवसातून एक वेळ भोजन करणे.
२७. उभ्या उभ्या भोजन करणे.
२८. केसलोच करणे.

अशाप्रकारे मुनींचे अठ्ठावीस मूलगुण असतात. ह्यांचे निरतिचार पालन करणे व्यवहार आचरण आहे. परमार्थ चारित्र तर आपल्या आत्म-स्वभावामध्ये लीन राहणेच आहे. जेव्हा साधु आत्म-स्वभावातून बाहेर पडतो तेव्हा त्याचे आचरण ह्या अठ्ठावीस मूलगुणांच्या लक्ष्मणरेषेच्या बाहेर जात नाही. मुनी-अवस्थेमध्ये साधक पूर्णपणे स्वावलंबी असतो. खाण्या-पिण्याचा अथवा थंडी-गरमी वगैरे कोणताही विकल्प असत नाही; सर्वथा परिग्रहरहित असतो, येथवर की तिळाच्या फोलपटाएवढा देखील परिग्रह असत नाही. नग्न दिगंबर, नुकत्याच जन्मलेल्या बालकासमान सहज निर्विकार असतो. त्याची नग्नता आत्म्याच्या निर्विकारपणाला दाखविते. ती नग्नता बाहेरुन आलेली नसते परंतु अंतरंगातून आलेली असते, जेथे लपवून ठेवण्यासारखे काही उरलेलेच नाही.

जेव्हा ध्यान-अध्ययनामध्ये शिथिलता जाणवते तेव्हा जर आगमानुकूल विधिपूर्वक प्रासुक आहार मिळेल तरच ग्रहण करतो. साधुचे मुख्य प्रयोजन तर ध्यान-अध्ययनाचे आहे, म्हणून आहार घेत असताना न स्वादाकडे लक्ष

आहे आणि न ह्या गोष्टीकडे लक्ष आहे की दाता गरीब आहे की श्रीमंत! आहार ग्रहण करताना अर्धपोटीच आहार करतो, पोटभर नाही आणि आहार दात्यावर कोणत्याही प्रकारचे ओझे बनत नाही.

अन्य समस्त जीवांना आपल्यासमान समजतो. आता कोणी माझा किंवा परका राहिला नाही अथवा कोणत्याही जीवाबद्दलचा भेद राहिला नाही, म्हणून एखाद्या जीवाचे किंचितही वाईट करण्याचा भावच उरला नाही. जसे वस्तुस्वरूप आहे तसेच जाणवते. म्हणून असत्यरूप भावच होत नाहीत. आपल्या निजस्वभावामध्ये आपलेपणा आलेला आहे. म्हणून समस्त संयोग पररूपच वाटतात. त्यामुळे पराचे ग्रहण करण्याचा कोणता भावही रहात नाही.

ब्रह्म म्हणजे आत्मा-त्यामध्ये निरंतर रहातो. निजस्वभावामध्ये रममाण होतो म्हणून परभोगाची चाह-इच्छाच रहात नाही. आत्मनिष्ठ झाला आहे म्हणून परनिष्ठा उरली नाही. परनिष्ठा तर तोपर्यंत होती जोपर्यंत परापासून सुख मिळते असे मानत होता. आता अनुभवात येत आहे की, जे आनंद-सुख-आत्मरमणतेमध्ये आहे, ते अन्यत्र कोठे असूच शकत नाही. म्हणून परनिष्ठा संपली आहे आणि पराचे ग्रहण तर आता होतच नाही. अशाप्रकारे साधूच्या पाच महाव्रताचे पालन आपोआप होते.

निजस्वभावाचा स्वाद आला आहे तर बाकीचे सर्व स्वाद नीरस झाले आहेत, बेचव झाले आहेत. निजस्वभावापुढे परस्पर्शाची इच्छाच उरत नाही. स्वभावाला पाहिले तर अन्य काही पाहण्यायोग्य राहिलेच नाही. निज-स्वभावाच्या अमर्याद नादाला ऐकले तर आत अन्य काही ऐकण्याचे उरले नाही. निजगंधामध्ये रमला आहे तर आता इतर काही वास घेण्याचे उरले नाही. अशाप्रकारे आपल्या स्वभावाचे अवलंबन घेतले तेव्हा पाचही इंद्रियांचा निरोध आपोआपच झाला.

राग एवढा कमी झाला आहे की एखाद्या कार्याबद्दल आसक्तीच राहिली नाही. त्याच्या फलस्वरूप असे झाले की आता कोणतेही कार्य चालणे, उठणे - बसणे, बोलणे, एखादी वस्तु ठेवणे - उचलणे अथवा मल-मूत्रादीचे विसर्जन वगैरे - यत्नाचाराविना होतच नाहीत. नीट निरखून-पारखून घेतल्याशिवाय आहार घेण्याचा भाव होत नाही, कारण न तर शरीरामध्ये राग आहे न भोजनामध्ये. आहार मिळाला तर आनंद वाटत नाही आणि न मिळाला तर विषादही (दुःख) वाटत नाही.

रागाच्या अशा कमालीच्या हीनतेमुळे साधुंना परामध्ये अनुकूलतेचा अथवा प्रतिकूलतेचा थोडासुद्धा विकल्प असत नाही. कोणतीही बाह्य परिस्थिती त्याच्या समतारुप परिणामामध्ये विकार उत्पन्न करू शकत नाही. एका कवीने म्हटले आहे.

“अरि मित्र महल मसान कंचन काच निंदन थुतिकरण ।

अर्घवितारन असि-प्रहारन में सदा समता धरना॥

मित्र-शत्रु, महाल-स्मशान, सोने-काच, निंदा-स्तुती, अर्घ उतरवणे - शस्त्राने प्रहार करणे अशा अवस्थांमध्ये सदैव समता वृत्ती धारण करतो.”

अंतर्मुहूर्ताच्या आत एक वेळ तरी निज-स्वभावाचा स्वाद घेतोच. निजस्वभावाचा सांभाळ करतो. स्वभावातून बाहेर येतो तेव्हा अध्ययन-चिंतनामध्ये रत होतो पुन्हा निजस्वभावामध्ये जाण्याचा प्रयत्न करतो. ध्यानाशिवाय एक क्षणदेखील वाया घालवित नाही. ज्याप्रमाणे गाय आपल्या वासराला बघून बघून तृप्त होत नाही, गायीच्या मनामध्ये निरंतर वासरुच वसलेले असते, त्याप्रमाणे शुद्धोपयोगी मुनी निज स्वरुपाला क्षणभर देखील विसरत नाहीत.

बरस, आपल्या ज्ञानसमुद्रामध्ये डुंबत राहू इच्छितात. संसाराच्या कोलाहलापासून दूर होऊन आपल्या चैतन्यदेवाचे सेवन करतात. सर्वांचा आधार/आश्रय सोडून निज चैतन्य परमदेवाच्या शरणी गेले आहेत. जणु संसाररुपी ग्रीष्म ऋतुने तृष्णावान होऊन निज आत्मरस गटागटा पीत आहेत. अशाप्रकारच्या आत्ममग्न मुनींच्या बाबतीतच आचार्यांनी म्हटले आहे की - “ते वाणीने काही बोलल्याशिवाय, फक्त आपल्या शरीराच्या आकृतीने जणु मूर्तीमान मोक्षमार्गाचे निरुपण करीत आहेत”: ते मुनी स्वरुपाचरण रसाने अत्यंत तृप्त होऊन देखील वारंवार त्याच रसाची इच्छा करतात. जरी पूर्वीच्या संस्काराच्या वासनेमुळे शुभोपयोगामध्ये जोडले जातात तेव्हा त्यांना असे वाटते की आपणावर असे भयानक संकट आले आहे की त्यामुळे शुभभावरुपी अग्निमध्ये आपला प्रवेश झाला आहे. पुन्हा ज्ञानानंद रसाच्या प्राप्तीचा प्रयत्न करतात.

आता भगवानाचे अवलंबनदेखील उरले नाही, निजस्वभावाचेच अवलंबन घेतात कारण ते जाणतात की भगवानाचे अवलंबनदेखील परावलंबन आहे, ज्यामुळे पुण्याच्या अग्निमध्ये शेकावे लागेल आणि आत्मअवलंबनामुळे कर्माचा नाश होईल. अशाप्रकारे दृढ आत्मध्यानरुपी पुरुषार्थाद्वारे पुनःपुन्हा आत्मध्यानाच्या लीनतेद्वारे जेव्हा संज्वलन कषाय

मंद पडू लागतात तेव्हा साधू आत्मानुभवामध्ये लागल्यानंतर पुन्हा विकल्पामध्ये परत येत नाही परंतु आत्मस्वभावाच्या अनुभवाच्या सखोल पातळीवर उतरत जातो. त्यावेळेस सातव्या गुणस्थानाहून पुढच्या गुणस्थानात अग्रेसर होतो. आठवे वगैरे गुणस्थानं होतात. ध्यानाच्या त्या दृढतेचे वर्णन करताना कवीने म्हटले आहे की, “तिन सुथिर मुद्रा देखि मृग गनि उपल खाज खुजावते।” अर्थात त्यांची अशी ध्यानमग्न, सुस्थिर मुद्रा असते की हरिणांना ते पाषाण असल्याचा भ्रम होतो व ती हरणं त्यांच्या शरीराला आपले शरीर घासून खाज शमवू लागतात.

सातव्या गुणस्थानापर्यंत धर्मध्यान असते. त्याचे चार भेद निरूपित केले गेले आहेत - पिंडस्थ, पदस्थ, रूपस्थ आणि रूपातीत. हे भेद ह्या गोष्टीचे सूचक आहेत की, साधकाने स्वभाव जलाशयात कोणत्या घाटावरून डुबकी मारली आहे त्या घाटांचेच हे चार प्रकार आहेत. एखाद्या घाटाजवळ पाणी उथळ असते, डुबकी मारण्याकरिता आत दूरपर्यंत जावे लागते. एखादा घाट असाही असतो की त्यावरून पाण्यात उतरताच डुबकी मारता येते. येथे डुबकीचा समयावधि तर खूप कमी आहे, परंतु घाट उतरण्यामध्ये जास्त वेळ लागतो. तेथे प्रथम संसार-शरीर-भोगांपासून उपयोग हटविण्याकरिता भेद-विज्ञानाची भावना केली जाते, तसेच साधक शरीराच्या स्वरूपाच्या माध्यमातून, णमोकार मंत्राच्या माध्यमातून अथवा अरहंत-सिद्धांच्या स्वरूपाच्या माध्यमाद्वारे बाहेरील उपयोग हटवून निजस्वभावात लावतो. येथे माध्यमाच्या अवलंबनामध्ये वेळ जास्त लागतो आणि स्वभावामध्ये कमी वेळ राहतो.

सातव्याच्या पुढील गुणस्थान

साधु जेव्हा सातव्या गुणस्थानापासून पुढे सरकतो, आत्मानुभवाच्या खोल पातळीपर्यंत पोहोचू लागतो तेव्हा धर्मध्यानाच्या पुढच्या शुक्लध्यानामध्ये प्रवेश करतो. तेथे **आठव्या - नवव्या- दहाव्या गुणस्थानांमध्ये** धर्मध्यानाप्रमाणे माध्यमाचे अवलंबन रहात नाही. बुद्धीपूर्वक विकल्प विचार तर अगोदरच समाप्त झाले आहेत, केवळ काही अबुद्धीपूर्वक विकल्प बाकी राहिले आहेत, जे असल्यामुळे ज्ञानोपयोगामध्ये अबुद्धीपूर्वकच ज्ञेय पदार्थांचे तसेच मन-वचन-काय योगप्रवृत्तीचे संक्रमण-परिवर्तन होत असते. हे विकल्प सूक्ष्मरागजन्य आहेत, जेवढा राग बाकी आहे तेवढे विकल्प उठतात जवळपास तसेच की जसे एखादा डुबकी मारणारा पाण्याच्या तळाकडे जात आहे परंतु अजून बुडबुडे दिसत असावेत. येथे कोणता संसार शरीर भोगांचा राग बाकी नाही. परंतु वास्तविक असे

म्हटले पाहिजे की, रागरूपी इंधन तर जवळजवळ सर्व जळून गेले आहे, निव्वळ मुठभर राख बाकी राहिली आहे. ती देखील आत्मध्यानाच्या वादळामध्ये उडून जवळजवळ संपल्यासारखीच आहे. रागाचा अभाव होत आहे आणि स्वभावामध्ये स्थिरता वाढत जात आहे. चेतनेमध्ये स्थिरतेमुळे आत्मिक आनंदसुद्धा वाढू लागला आहे—असा अंतींद्रिय आनंद जो इंद्रिय-गम्य नाहीच नाही. पण इंद्र व अहमिंद्र वगैरेंना तर तो असण्याचा प्रश्नच नाही.

“(इह भाँति) निज में थिर भये तिन अकथ जो आनंद लह्यो।

सो इंद्र नाग नरेंद्र वा अहमिंद्रको नाहीं कह्यो॥

अशात-हेने ते निज स्वरूपामध्ये स्थिर झाले व त्यांनी जो अकथ्य अवर्णनीय आनंद प्राप्त केला तो इंद्र, नागेंद्र, नरेंद्र किंवा अहमिंद्रालासुद्धा नाही असे म्हटले आहे.”

चेतनेमध्ये वाढणाऱ्या स्थिरतेच्या फलस्वरूप कर्म-प्रकृतीची स्थिती, अनुभाग क्षीण होत चालले आहेत. स्वभावामध्ये दृढता वाढत जात आहे. अशाप्रकारे सातव्या गुणस्थानाहून पुढे सरकणारे काही साधक तर रागादींच्या पूर्वसंस्कारांना, निज आत्म परिणामांनुसार दाबत म्हणजेच उपशांत करत पुढे सरकतात. परंतु इतर साधक त्या संस्कारांना विनष्ट करीत पुढे सरकतात. पहिल्या प्रकारचे साधक दहाव्या गुणस्थानाला पार करून अकराव्या ‘उपशांतमोह’ गुणस्थानात पोहोचतात. तेथे उपशांत केलेले - दाबलेले पूर्व संस्कार, त्यांना काही विशिष्टकाळापेक्षा जास्त काळ तेथे थांबू देत नाहीत. म्हणून त्यांना परत खालच्या गुणस्थानात परतावे लागते.

दुसऱ्या प्रकारचे जे साधक आत्मध्यानाच्या आत्यंतिक दृढतेद्वारे, शुक्लध्यानाच्या प्रथम पायरीद्वारे राग संस्कारांना नष्ट करून पुढे जातात, ते मोहनीय कर्माचा सर्वथा नाश करून कषायरहित बाराव्या ‘क्षीणमोह’ गुणस्थानात प्रवेश करतात. तेथे शुक्लध्यानामध्ये सखोलता व दृढता आणखीन वाढते. शुक्लध्यानाच्या दुसऱ्या पायरीद्वारे बाकीच्या तीन घातिया कर्माचा ज्ञानावरण, दर्शनावरण आणि अंतराय यांचादेखील नाश होतो.

तसेच तेराव्या गुणस्थानाच्या पहिल्या समयामध्ये अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख आणि अनंत आत्मशक्ती हे आत्म्याचे स्वाभाविक गुण प्राप्त होतात. ज्या शक्ती संसार अवस्थेमध्ये किंचित मात्रच व्यक्त होत होत्या, त्या आता संपूर्ण रूपाने व्यक्त होतात. हीच अरिहंत अवस्था आहे. येथे ज्ञान स्वतःमध्ये, ज्ञानामध्येच स्थित आहे, स्वरूपाच्या आनंदामध्ये

मग्न आहे. अनंत शक्तीबरोबर अनंत आनंदाचा भोग होत आहे. अघाति कर्म अजून बाकी आहेत ज्यांच्या सदभावामध्ये समोवशरणाची रचना वगैरे होते आणि कोणत्याही प्रयत्न किंवा इच्छेशिवाय सहज-स्वाभाविकपणे दिव्यध्वनी खिरते. प्राणीमात्राला आत्मकल्याणाचा, दुःखापासून सुटण्याचा आणि परमात्मा बनण्याचा मार्ग सापडतो.

जेव्हा आयुकर्माची स्थिती जवळजवळ संपणार असते तेव्हा सूक्ष्मकाययोगामध्ये राहणारे ते सयोगी जिन शुक्लध्यानाच्या तिसऱ्या पायरीद्वारे योग निरोध करून चौदावे गुणस्थान अयोगी-जिन अवस्थेमध्ये पोहोचतात. येथे शुक्लध्यानाच्या चौथ्या पायरीद्वारे ते अयोगी जिन चार अघाति कर्मांचा - वेदनीय, नाम, गोत्र, आणि आयु यांचा नाश करून तसेच तीन शरीर-औदारिक, तेजस व कार्माण ह्यांच्यापासून संबंध-विच्छेद करून सिद्ध अवस्थेला प्राप्त होतात. शरीराने रहित, जन्म-मरणाने रहित, पूर्ण शुद्ध अवस्था हीच परमात्म अवस्था आहे, ज्यांचे चिंतन मनन ध्यान करून संसारी जीव त्यांच्यासारखे बनण्याचा पुरुषार्थ करतो.

कसे आहे ह्या शुद्धात्म्याचे—सिद्धात्म्याचे—स्वरूप? ना कोणता राग आहे ना द्वेष. ज्ञानादी गुण सर्व पूर्णतेला प्राप्त झाले आहेत. आता काहीही करण्याचे बाकी राहिलेले नाही. आत्मा कृतकृत्य झाला आहे. आता काहीही व्हायचे बाकी उरलेले नाही. स्वभावाची पूर्णता झाल्यानंतर आता काही होण्याचे बाकीच उरत नाही. ज्याला आतापर्यंत प्राप्त केले नव्हते अशा त्या निजस्वभावाला आज प्राप्त केले आहे. ज्या पराला ग्रहण केलेले होते ते सर्व न जाणो कुठे सुटून गेले? आता न काही ग्रहण करण्याचे बाकी आहे न सोडण्याचे!

हा आत्मा परमात्मा, सच्चिदानंद, चैतन्य-प्रभु झाला आहे. हाच मोक्ष आहे, हेच निर्वाण आहे, हीच सम्यग्दर्शन - ज्ञान - चारित्र्याची एकता आहे, हाच वस्तुस्वभाव आहे. 'इक देखिए, इक जानिये, रमि रहिये इक ठौर' म्हणजेच एकाकडेच पहा, एकालाच जाणा व एकामध्येच रममाण व्हा.

धन्य आहेत ते जीव ज्यांनी मनुष्य पर्याय प्राप्त करून हे कार्य संपन्न केले आहे. रागरूप आग आत्म्याला जाळत आहे; विषय-कषायांचे तर जन्मोजन्मी सेवन केले आहे. हे चेतन! आता निजस्वभावाची ओळख करून त्यामध्ये एकाग्र होण्याची संधी मिळाली आहे. लक्ष ठेव! ही संधी कोठे वाया तर जात नाही ना?

